

ΙΝΔΟΕΥΡΩΠΑΙΟΙ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥΣ

Γ. ΜΑΓΟΥΛΑΣ

Τό νέο βιβλίο του διαπρεπούς Γάλλου γλωσσολόγου A. Martinet, *Des steppes aux océans. L'indo-européen et «les indo-européens»* (Paris 1986: Payot, σσ. 274), αποδεικνύει ότι οι κατακτήσεις των Ίνδοευρωπαίων (ΙΕ) «είναι ἐξ ἴσου ἑλκυστικές μέ τήν ἐξάπλωσι καί ἐπανασύνθεσι τῆς γλώσσας τους» (Denis Slakta, «Dans la nuit indo-européenne»¹, ἐφημ. *Le Monde*, Παρασκευή 2 Ἰανουαρίου 1987, σ. 9). Πράγματι, ὅπως διαπιστώνεται ἀπό τόν τίτλο, ἐξετάζονται δύο βασικές πτυχές τοῦ προβλήματος, ἡ γλώσσα καί ἡ ἱστορία τῶν ΙΕ. Ἀπό ἱστορικῆς πλευρᾶς γίνεται ἀναφορά, θά ἔλεγα, στήν μεγάλη ἰνδοευρωπαϊκή «περιπέτεια» ἢ κατάκτησι ὄχι μόνο τῆς «Δύσεως» ἀλλά καί ὀλοκλήρου τοῦ κόσμου. Δύο ἐπιφανεῖς συμπατριῶτες τοῦ Μ., ὁ πρό τινος ἀποθανών Emile Benveniste καί ὁ Georges Dumézil, ἔχουν ἀσχοληθῆ ὁ πρῶτος κυρίως μέ τήν γλ., ὁ δεύτερος πρωτίστως μέ τήν ἰδεολογία τῶν ΙΕ. Ὁ Μ. ἐπιχειρεῖ στό βιβλίο αὐτό νά ἰσοσταθμίση τό βάρος μεταξύ ἱστορίας καί γλ. Πρωτοτυπεῖ ἔναντι τοῦ Dumézil, διότι ἡ ἱστορικῆ πλευρά τοῦ βιβλίου δέν ἀναφέρεται μόνο

στήν ἰδεολογία τῶν ΙΕ λαῶν. Ὅσον ἀφορᾶ στήν γλ. τους, ὁ Μ. ἔχει σέ πολλά σημεῖα δικές του ἀπόψεις, πού τόν διαφοροποιοῦν σημαντικά ἀπό τούς ἄλλους γλωσσολόγους² καί μάλιστα ἀπό ὄσους δίνουν μιά στατική εἰκόνα τῆς ΙΕ.

Τό βιβλίο αὐτό, ἀφιερωμένο στό ζεῦγος τῶν συνεργατῶν καί φίλων του Henriette καί Gérard Walter, ἀναπαράγει κατά βάσιν τίς παραδόσεις τοῦ Μ. στήν Ecole Pratique des Hautes Etudes κατά τά ἔτη 1976-77, 1983-84 καί, ἐπειδή πολλοί ἀπό τούς ἀκροατές του δέν γνώριζαν τίς ἀρχαίες γλ., γίνεται σ' αὐτό εὐρεία χρῆσι τύπων τῶν συγχρόνων γλ. Ἀφ' ἐτέρου, περιλαμβάνει, ὅπως ἐλέχθη, διάφορες προσωπικές ἀπόψεις τοῦ Μ., ἕνα μέρος τῶν ὁποίων ἔχει ἤδη δημοσιευθῆ σέ ἐργασίες του ὅπως ἡ *Evolution des langues et reconstruction* (βλ. δεύτερο πρόλογο). Ὁ ἴδιος ἐπισημαίνει (σ. 12) ὅτι ὁ ἀναγνώστης θά διαπιστώσῃ τήν προσπάθειά του νά ἀποφευχθῆ ἡ προβολή, στό ἐπίπεδο τῆς κοινῆς ΙΕ, τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς συγκρίσεως καί νά ἐπανασυντεθῆ κάθε φορά μιά ἐξελικτικῆ διαδικασία πού θά στηρίζεται στήν δυναμικῆ συγχρονία,

1. Εὐχαριστῶ τήν συνάδελφο κ. Δέσποινα Χειλᾶ-Μαρκοπούλου, ἡ ὁποία μοῦ ὑπέδειξε τό ἄρθρο τοῦ Slakta.

2. Ἀ.χ. ἀπό τόν Jean Haudry, συγγραφέα τῶν βιβλίων *L'indo-européen* καί *Les Indo-*

européens τῆς σειρᾶς «Que sais-je?» (βλ. βιβλιοκρισία μου, *Γλωσσολογία* 2, 219-223), στόν ὁποῖο ἐκφράζει τήν εὐγνωμοσύνη του γιά τήν προσφερθεῖσα βοήθεια.

«αυτήν ἢ ὁποία ἐπιτρέπει τήν παρατήρησι τῶν ἐν ἐξελίξει μεταβολῶν».

Τό βιβλίον περιλαμβάνει δύο προλόγους, ἔντεκα κεφάλαια, συνοδευόμενα ἀπό χάρτες, καί πέντε πίνακες: συμβόλων (conventions graphiques), γλωσσῶν καί λαῶν, ἐννοιῶν, συγγραφέων, περιεχομένων. Ἀντιθέτως, μόνο σέ ἐπί μέρους κεφάλαια παρατίθεται βιβλιογραφία. Δέν πρόκειται ὡστόσο γιά ἐγχειρίδιο καθαρά εἰσαγωγικό καί γι' αὐτό ὀρισμένες φορές ὁ μή ιδιαίτερα ἐνημερωμένος ἀναγνώστης θά συναντήσῃ δυσκολίες κατανοήσεως τῶν γραφομένων. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἕνα ἀπό τά γνωρίσματα τοῦ βιβλίου εἶναι ὅτι ὁ σ. φροντίσει, γενικά, νά διαβάζεται εὐχάριστα.

Στόν πρῶτο πρόλογο (σσ. 7-9) ὁ Μ. ἐπιχειρεῖ σύντομη ἀναδρομή στήν ἀνακάλυψι, πρῖν ἀπό 200 περίπου χρόνια, τῆς συγγενείας τῶν περισσοτέρων γλ. τῆς Εὐρώπης (ὅπως καί ὀρισμένων τῆς Ἀσίας), ἐπισημαίνει δέ ὅτι ἡ ἀνακάλυψι αὐτή δέν συνεκίνησε τόσο τοὺς Γάλλους (προσθέτω: καί τοὺς Ἕλληνας, πβ. κατωτέρω), πού αἰσθάνονταν κληρονόμοι τῶν κλασικῶν γλωσσῶν, ὅσο τοὺς Γερμανούς καί τοὺς Σκανδιναβοὺς, τῶν ὁποίων οἱ γλ. ἐξισώνονταν κατ' αὐτόν τόν τρόπο μέ τίς κλασικές γλ. τῆς Δύσεως (σ. 7). Πρόκειται ἀκριβῶς — πρᾶγμα πού δέν τό ἀναφέρει ὁ Μ. — γιά τόν πρωτεμφανιζόμενο στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ. ἐθνικισμό (μέ τήν ἄνοδο τῆς ἀστικής τάξεως στό προσκήνιο), ὁ ὁποῖος ὁδήγησε, κυρίως στήν Γερμανία, στήν ἀνάπτυξι τῆς ιστορικο-συγκριτικῆς γραμματικῆς ἢ γλωσσολογίας³ — στήν Γαλλία ἐπικρατοῦσε ἀκόμη ἡ φιλοσοφική γραμματική. Μπορεῖ νά πῆ κανεῖς, χωρίς νά θεωρηθῇ ὑπερβολικός, ὅτι ἡ ιστορικοσυγκριτική γραμματική ἦταν ἀπό τοὺς βασικούς παράγοντες ἐν-

σχύσεως τοῦ ἐθνικισμοῦ καί ὅτι ὁ ἐθνικισμός συνέβαλε στήν γρήγορη ἀνάπτυξι τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς. Ἐξ ἄλλου, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Μ., οἱ ἀρχαιολογικές ἐρευνες βρῆκαν ἀπήχησι στήν Γαλλία, ἀλλά οἱ προσεγγίσεις πού ἐπιχειρήθηκαν μεταξὺ τῶν γλωσσικῶν ἐπανασυνθέσεων (reconstructions) καί τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων ἔδιναν ἐπί μεγάλο διάστημα τήν ἐντύπωσι ἀστηρίκτων ὑποθέσεων. Σήμερα ὅμως οἱ ἀρχαιολογικές ἐρευνες στήν Ρωσία καί στά Βαλκάνια ἐπιτρέπουν, μέχρις ἐνός βαθμοῦ, νά ταυτισθοῦν διαδικασίες ἐξαπλώσεως μέ τίς μετακινήσεις ὁμάδων πού μιλοῦσαν ΙΕ γλώσσες. Ἀξίζει νά ἐπισημανθῇ ἐδῶ μιά ἐλληνική συμβολή στά θέματα αὐτά. Πρόκειται γιά τήν πολύ ἐνδιαφέρουσα ἐργασία τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Les Proto-Grecs* (βλ. βιβλιοκρισία μου, *Γλωσσολογία* 1, 173-83).

Ὁ Μ. παρατηρεῖ ὅτι, ἐπειδή ὁ ὄρος Ἰνδοευρωπαϊκή εἶναι ἐννοια καθαρά γλωσσική, γι' αὐτό ἡ λ. Ἰνδοευρωπαϊοί εἶναι μέσα σέ εἰσαγωγικά στόν τίτλο· οἱ λαοί πού κατά τίς πέντε τελευταῖες χιλιετηρίδες μίλησαν ΙΕ γλώσσες «ἔχουν λίγη τύχη νά ἀντιπροσωπεύουν γενετικά αὐτοὺς τῶν ὁποίων, σέ τελική ἀνάλυσι, διατηροῦν τό ἴδιωμα» (σ. 8). Ἔτσι: «Οἱ γλωσσικοί πρόγονοι δέν ταυτίζονται ὑποχρεωτικά μέ τοὺς προγόνους χωρίς ἐπιθετικό προσδιορισμό (tout court)» (ἴδια σ.). Π.χ. οἱ Γάλλοι θεωροῦν συχνά ὅτι εἶναι Γαλάτες στοὺς ὁποίους ἐπιβλήθηκε ἡ Λατινική.

Στό σημεῖο αὐτό κρίνω χρήσιμη μιά παρέκβασι. Ἀνέφερα προηγουμένως ὅτι στήν Ἑλλάδα, ὅπως καί στήν Γαλλία, δέν ὑπῆρξε ἐνδιαφέρον γιά τήν ΙΕ θεωρία (προσωπικά ἀντί τῆς λ. Ἰνδοευρωπαϊκός κ.λπ. θά προτιμοῦσα τόν παλαιό ὄρο ἰαπετικός ἢ καί τό ἄριος· ὑπάρχει βέβαια πρόβλημα μέ τό Ἰνδοευρωπαϊός πού δέν θά ἀποδιδόταν μέ τό Ἰαπετός, ὄνομα προσώπου). Ὡς ἀπόγονοι ἐνδόξων προγόνων δυσανασχετοῦμε διότι ἄλλοι λαοί,

3. Πβ. Radoslav Katičić, 1970, *A contribution to the general theory of comparative linguistics*. The Hague/Paris: Mouton, σ. 10.

ἀκόμη καὶ οἱ Ῥωμαῖοι, τοὺς ὁποίους συνήθως ὑποτιμοῦμε, μπορεῖ νὰ εἶναι μακρινοὶ γλωσσικοί ἢ φυλετικοὶ συγγενεῖς μας. Ἔτσι ἔφθασαν ὀρισμένοι δικοὶ μας νὰ ἀμφισβητήσουν τὴν ἰνδοευρωπαϊκὴ θεωρία καὶ νὰ προβάλλουν αὐτὴν περὶ αὐτοχθόνων Ἑλλήνων, ἡ ὁποία ὅμως εἶναι ἀθεμελίωτη, ὅπως τοὐλάχιστον τὴν ὑποστηρίζουν οἱ περισσότεροὶ θιασῶτες τῆς (πβ. σύντομη κριτικὴ μου, *Γλωσσολογία* 2-3, σ. 222, σημ. 5). Ἐπικρατεῖ σύγχυσι μεταξύ γλωσσικῆς καὶ φυλετικῆς συγγενείας· φυλετικά μπορεῖ νὰ εἴμαστε μέχρι ἑνὸς σημείου ἀπόγονοι τῶν Προελλήνων⁴ (Κρητῶν, Πελασγῶν κ.ἄ. — βλ., μεταξὺ ἄλλων, Ἀρη Ν. Πουλιανού, *Ἡ προέλευσι τῶν Ἑλλήνων*), γλωσσικά ὅμως ἀνήκουμε σὲ ἄλλη ομάδα λαῶν, καθὼς οἱ ἸΕ κατακτητὲς ἐπέβαλαν στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τὴν γλ. τους στοὺς παλαιότερους κατοίκους. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ ὅσους ὑποστηρίζουν ὅτι εἴμαστε αὐτοχθονες ἀποφεύγουν νὰ κάνουν λόγο γιὰ τὴν προφανῆ ὁμοιότητα τῆς γλ. μας μέ ὄλες σχεδὸν τίς εὐρωπαϊκὲς καὶ μερικὲς ἀσιατικὲς ἢ μᾶλλον δίνουν τὴν ἐξήγησι ὅτι οἱ Κρητες εἶχαν φθάσει στὰ πέρατα τοῦ κόσμου καὶ ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ εἶναι ἡ ἀρχαιότερη ἀπὸ τίς κακῶς λεγόμενες ἸΕ γλ. Φαίνεται ὅτι ζήτησαν τὴν θεωρίαν τῶν Τούρκων ὅτι ἡ γλ. τους εἶναι ἡ παλαιότερη ἀπ' ὄλες (θεωρία «γλῶσσα-ἥλιος»)! Στὴν περίπτωσι τῶν ἸΕ πρόκειται βέβαια γιὰ γλωσσικὴ καὶ ὄχι γιὰ φυλετικὴ συγγέ-

νεια, ὅπως ἰσχυρίζονταν (ἢ ἰσχυρίζονται) οἱ φυλετιστὲς — δὲν γίνεται σήμερα λόγος γιὰ ἸΕ φυλὴ, τοὐλάχιστον ἀπὸ τοὺς ἀπροκατάληπτους εἰδικούς. Ἔτσι ἀπὸ τὴν ἀνάμειξι ἸΕ «Ἑλλήνων» καὶ Προελλήνων «προέκυψε ἔθνολογικῶς καὶ φυλετικῶς νέα φυλὴ, οἱ Ἑλληνες» (Γ. Μπαμπινιώτη, *Συνοπτικὴ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας*, σ. 64), ἂν καὶ στὴν νέα «φυλὴ» ὑπερίσχυσαν, μᾶλλον, τὰ παλαιότερα μεσογειακὰ στοιχεῖα.

Ὁ Μ. ὑπογραμμίζει ὅτι ἡ ἸΕ ἢ κοινὴ ἸΕ ἀσφαλῶς δὲν παρέμενε στατικὴ, πρᾶγμα πού ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ ὅ,τι διδάσκει ἡ σύγχρονη γλωσσολογία (σ. 8). Παραδέχεται βέβαια ὅτι ἡ δυναμικὴ εἰκόνα τῆς ἸΕ πού δίνει εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν στατικὴν εἰκόνα τῶν παραδοσιακῶν ἐγχειριδίων, πιστεύει ὅμως ὅτι εἶναι προτιμότερο νὰ σφάλῃ κανεὶς παρά νὰ σιωπᾷ ἀπὸ ὑπερβολικὴν περίσκεψιν. Σήμερα γνωρίζουμε ὄχι μόνον πῶς λειτουργοῦν οἱ γλῶσσες ἀλλὰ καὶ πῶς μεταβάλλονται, γιὰ νὰ προσαρμοστοῦν εὐκολώτερα στίς ἐπικοινωνιακὲς ἀνάγκες τῶν ὁμιλητῶν τους (σ. 9). Προσωπικά, εἶμαι περισσότερο σκεπτικὸς τὸν τελευταῖον καιρὸ γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς δευτέρας ἀπόψεως. Χωρὶς νὰ μπορῶ νὰ συζητήσω ἐδῶ τὸ κατὰ πόσον οἱ μεταβολές, καὶ μάλιστα σέ ὄλα τὰ ἐπίπεδα τῆς γλῶσσας, εἶναι σκόπιμες (κατὰ τὴν Σχολὴ τῆς Πράγας ἢ σκοπιμότητα χαρακτηρίζει καὶ τὴν διαχρονία, ὄχι μόνον τὴν συγχρονία, ὅπως

4. Σὲ παλαιότερη ἐποχὴ, ὅταν ὑπῆρχε λιγώτερη προκατάληψι, ὁ ἰατρός καὶ ἐρασιτέχνης γλωσσολόγος Ἰάκωβος Θωμόπουλος ὑπεστήριξε, μ.ἄ., ὅτι ἡ ἀρχαία Πελασγικὴ συνεχίζεται κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀλβανικὴν (*Πελασγικά*, Ἀθήναι, 1912). Ἐπ' εὐκαιρίαν ἄς σημειωθῇ ὅτι ἡ θεωρία περὶ κυριαρχίας τῶν Φοινίκων στὴν Ἑλλάδα δὲν ἀπορρίπτεται μέ τὴν ἀμφισβήτησιν τῆς προφανοῦς καταγωγῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου ἀπὸ τὴν φοινικικὴν ἢ βορειοσημιτικὴν γραφὴν: Ἡ L.H. Jeffery (*The Local Scripts of Archaic*

Greece) ἔχει ὑπογραμμίσει ὅτι τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα δὲν συμφωνοῦν μέ τὰ λεγόμενα τοῦ Ἡροδότου κ.ἄ. περὶ ἐκτεταμένων ἐγκαταστάσεων τῶν Φοινίκων στὴν Ἑλλάδα (ἐκτός βέβαια τῆς Κύπρου) καὶ γι' αὐτὸ πιστεύει ὅτι τὸ σημιτικὸ «ἀλφάβητο» παρέλαβαν Ἑλληνες ἐγκατεστημένοι στὴν βορρεια Συρία. Ἀξιοσημείωτη ἐπίσης ἡ ἔλπεισι προκαταλήψεως ἐκ μέρους τοῦ Ἡροδότου κ.ἄ. ἀρχαίων συγγραφέων, ἀσχέτως ἂν οἱ πληροφορίες τους δὲν κρίνονται πάντοτε ὀρθές.

υπεστήριξε ο F. de Saussure), σημειώνω άπλως ότι σοβαροί ειδικοί, υίοθετώντας νεώτερες έπιστημολογικές τάσεις (του K. Popper κ.ά.), έχουν διατυπώσει άντιρρήσεις σχετικά με τήν σκοπιμότητα των γλωσσικών μεταβολών (βλ. π.χ. Roger Lass, *On explaining language change*, Cambridge 1986, ιδίως κεφ. 3).

Τό πρώτο κεφάλαιο ('Η ΙΕ, πού καί πότε, σσ. 13-23) αναφέρεται σέ κατατοπιστικές γιά τόν άρχαίριο γενικότητες, όπως οί όροι 'Ινδοευρωπαϊκή, ίνδοευρωπαϊκός, ή επανασύνθεσι τής ΙΕ, ή κοιτίδα των ΙΕ κ.λπ. 'Ως προς τό ζήτημα τής συγγενείας τής ΙΕ με άλλες γλ. ο Μ. πιστεύει όρθως ότι είναι δύσκολο νά έπαληθευθούν οί διάφορες ύποθέσεις. 'Εδω πρέπει νά τονισθί ότι δέν άπάρχει ή δυνατότητα νά αποκλεισούμε κάποια μακρινή συγγένεια μεταξύ λ.χ. τής ΙΕ καί τής 'Ιαπωνικής· άπλως λέμε ότι δέν έχει άποδειχθί ή συγγενεία τους. 'Εξ άλλου, τό πρόβλημα τής κοιτίδας των ΙΕ δέν τέθηκε από τήν άρχή σέ όρθή βάση, διότι συνδέθηκε με έθνικιστικές προκαταλήψεις, μολοντί οί Γάλλοι, παρατηρεί με χιούμορ ο Μ., δέν τήν τοποθέτησαν μεταξύ του ποταμού Meuse καί των Πυρηνάίων, γιά τους προαναφερθέντες λόγους. Οί πρόσφατοι πρόοδοι τής άρχαιολογίας έπιτρέπουν γιά πρώτη φορά άξιοπρόσεκτο συνδυασμό γλωσσολογικών καί άρχαιολογικών δεδομένων. Οί συγκριτικοί γλωσσολόγοι, ως φιλόλογοι, περιορίζονται στίς γνώσεις τους επί των κλασικών πολιτισμών. 'Εξ άλλου τά άρχαιολογικά εύρήματα πρέπει νά έρμηνεύονται έξελικτικά: χρειάζεται νά επανασυνδεθούν οί προϊστορικές μετακινήσεις, οί ιστορικές αναπτύξεις καί οί σημερινές διαδικασίες (σ. 18). 'Η κατάκτησι του κόσμου από τους ΙΕ, πού έχουν θέσει τήν τεχνική ύπεροχή στήν ύπηρεσία τής βίας, συνεχίζεται στίς ήμέρες μας με τόν τρόπο τής πυρηνικής καταστροφής (σ. 16). Στο σημείο αυτό, όπως καί σέ άλλα, ο Μ. μεταβάλλεται σέ διαπρύσιο κήρυκα φιλειρη-

νισμού καί άντινδοευρωπαϊσμού!

'Ο σ. υίοθετεί τίς άπόψεις τής Marija Gimbutas, πού έντοπίζει περί τό 5000 π.Χ. τους ΙΕ στήν σημερινή νοτιο-ανατολική Ρωσία, στήν περιοχή των kurgan (ή τουρκο-ρωσική λ. kurgan σημαίνει «τύμβος», βλ. *Γλωσσολογία* 1, 175). Πιστεύεται ότι άποτελοΰσαν πατριαρχική κοινωνία άκρως ίεραρχημένη, οί θεοί τής όποιας, άρρενες κυρίως, συνδέονταν με τίς τρεις τάξεις της: τους ιερείς, τους πολεμιστές καί τους ποιμένες. Οί ΙΕ στήν άρχή ήταν νομάδες πού ζούσαν από τίς άρπαγές (prédateurs), ενώ παράλληλα άσχολοΰνταν με τήν κτηνοτροφία (τό άλλογο έπαιξε σημαντικό ρόλο στήν έξάπλωσί τους). Πρό του 4000 καί μέχρι μετά τό 3000 ο λαός των kurgan διεισδύει στήν κοιλάδα του Δουνάβεως καί στά Βαλκάνια, όπου συναντά άνεπτυγμένο πολιτισμό, μητριαρχικό καί άγροτικό. Στόν νέο πολιτισμό πού δημιουργήθηκε ύπάρχουν θεές όπως ή Γη καί ή 'Αθηνά, ενώ στίς ίνδοευρωπαϊκές κοινωνίες ή γυναίκα έθεωρείτο, κυρίως, «ή άνάπαυσι του πολεμιστή» (πβ. 'Αφροδίτη) ή ή προστάτρια των ήρώων (πβ. 'Ηρα).

'Ο Μ. δέν άπορρίπτει τελείως, όπως ο Jean Haudry κ.ά. (βλ. *Γλωσσολογία* 2, 222), τήν άποψι του Ν. Tрубetszkoy ότι οί ΙΕ ήταν τό άποτέλεσμα συγχωνεύσεως διαφορετικών λαών κατόπιν μακράς συμβιώσεως. 'Η άπουσία δασέων συμφώνων από τά άριθμητικά 1-100 (λ.χ. στούς άττικούς τύπους), άντίθετα με τήν συχνή παρουσία των δασέων στό σύνολο του λεξιλογίου, έπιτρέπει, κατά τόν Μ., τήν ύπόθεσι ότι ή άρίθμησι προήλθε από άλλη γλώσσα, μάλλον όμως ως δάνειο παρά από συγχώνευσι δύο άλλολογώσεων λαών (μήπως όμως ή άπουσία αυτή είναι συμπτωματική, αφού καί τά κλειστά σύμφωνα, στά άπλά άριθμητικά, δέν άπαντούν συχνά;). 'Η θεωρία του Pisani — ή ΙΕ ήταν σύνολο διαλέκτων με κοινά χαρακτηριστικά ή, άλλιως, κοινές ισόγλωσσες, ένας γλωσσικός συνασπισμός (lega

linguistica) καί ὄχι μιά ἀρκετά ἐνιαία γλ., ἐφόσον δέν ὑπῆρξε, κατ' αὐτόν, ἰνδοευρωπαϊκός λαός, μέ κοινό πολιτισμό — παρουσιάζεται σέ δύο γραμμές κατά τρόπο ἀρκετά δυσνόητο (πβ. στήν σ. 20 τήν πρόταση: «Ὁ Vittoire Pisani θά ἐβλεπε στήν ἀρχή [δηλ. ὡς λόγο συγχωνεύσεως λαῶν] τήν συνάντησι ὁμάδων πολεμιστῶν περιπλανωμένων στίς στέπες καί ἱερέων καυκασίας προελεύσεως»).

Στό δεύτερο κεφάλαιο (Διατροφή καί μετακινήσεις λαῶν, σσ. 24-33), μετά ἀπό διάφορες γενικές παρατηρήσεις, ἐξετάζεται ὁ τρόπος διατροφῆς τῶν ΙΕ καί οἱ μετακινήσεις τους, ἰδίως κατά τούς ἱστορικούς χρόνους, ἐν συνδυασμῷ μέ τούς πιθανούς λόγους πού τίς προκάλεσαν. Ὁ σ., ἀντίθετα μέ ὅσους ἀποφεύγουν νά ἀνεύρουν τίς ἐνδεχομένως πολλαπλές καί γι' αὐτό δυσεξακρίβωτες αἰτίες τῶν φαινομένων, πιστεύει ὅτι μπορεῖ νά βρεθῆ μιά πιθανή αἰτία πού νά ἐρμηνεύη κάθε φορά τό ἐξεταζόμενο φαινόμενο (σ. 25). Ἔτσι ἡ δημογραφική ἔκρηξι πού προκάλεσε ὁ βαθμιαίος περιορισμός τῶν σιτοδειῶν (μέ τήν βελτίωσι τῶν ὄρων ζωῆς), ὑπῆρξε κύριος παράγων λ.χ. τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν πού ὀδήγησαν στήν πτώσι τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ὅμως οἱ διάφορες γενικά μεταναστεύσεις λαῶν ὀφείλονται ἀποκλειστικά στήν αἰτία αὐτή; Ὁ ἴδιος παραδέχεται ὅτι οἱ ἀνθρώπινες ἐνέργειες ἀνάγονται σέ πολλές αἰτίες⁵ (σ. 25). Ἐνδιαφέροντα εἶναι ὅσα γράφει γιά τίς γλωσσικές συνέπειες

μιάς τέτοιας μετακινήσεως, οἱ ὁποῖες ἐξαρτῶνται ἀπό τήν ἰσχύ τῶν ὁμάδων πού ἔρχονται σέ ἐπαφή ὅπως καί ἀπό τό κατά πόσον οἱ ἐπιδρομεῖς συνοδεύονται ἀπό τίς οἰκογενεῖς τους. Γλωσσικά, ἡ ὀριστική ἀφομοίωσι ὑποταγμένων λαῶν μπορεῖ νά ὀδηγήσῃ στήν υἰοθέτησι νέων προτύπων (νορμῶν), πού ἔχουν ἀπό καιρό ἐμφανισθῆ στήν καθημερινή χρῆσι, γενικεύονται δέ κατόπιν.

Τό τρίτο κεφάλαιο (σσ. 34-41) ἀναφέρεται στίς γενικές συνθήκες τῆς ἐξαπλώσεως τῶν ΙΕ. Ἐπισημαίνεται, μ.ἄ., ἡ ἀνυπαρξία κράτους-ἔθνους στήν Εὐρώπη τοῦ 2000 π.Χ. Πρίν ἀπό τήν νεολιθική, πού συνδέεται μέ τήν γεωργία, οἱ κοινωνίες θά ζοῦσαν ἀπό τήν συλλογή καρπῶν καί τό κυνήγι. Ἡ προώθησι τῶν νομάδων ΙΕ ἔγινε σέ περισσότερα μέτωπα, μέ ἀποτέλεσμα νά βρεθοῦν συχνά χωρισμένοι οἱ μὲν ἀπό τούς δέ (βλ. κελτική ἐξάπλωσι). Στό τέλος τοῦ κεφαλαίου χαρακτηρίζονται οἱ ΙΕ ὡς λαός κυρίων (Herrenvolk) καί ἀναφέρεται ἡ Σπάρτη, ὅπου οἱ εἰλωτες ἐνδέχεται νά ἀντιπροσώπευαν προαχαιικούς πληθυσμούς, οἱ δέ περιόικοι μᾶλλον τούς Ἀχαιοὺς. Ἡ Δωρική, κατά τόν Μ., ἴσως νά ἦταν Ἀχαιϊκή ἐπηρεασμένη ἀπό τήν γλῶσσα τοῦ ὑπερστρώματος (superstrat), τήν γλ. τῶν κυρίων (σ. 40). Ἡ ἄποψι πάντως αὐτή δέν φαίνεται νά ἀνταποκρίνεται στά πράγματα (τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν παλαιότερη ἐκδοχή, πού υἰοθετεῖ, ὅτι οἱ Δωριεῖς κατήλθαν στήν Ἑλλάδα περί τό 1200) — ποιά θά ἦταν τά *εὐάριθμα* ἀχαιϊκά στοιχεῖα τῆς Δωρικῆς⁶; Σχετικά

5. Ὡς λόγο τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Νορμανδῶν στήν Γαλλία θεωρεῖ τήν πρόθεσι τῶν μικρότερων ἀδελφῶν νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τήν ἐξουσία τῶν μεγαλύτερων. Ἐξ ἄλλου ἄν ὁ Χίτλερ εἶχε ὀδηγηθεῖ στόν πόλεμο, ἐπειδή δέν μποροῦσε ἄλλιῶς νά θρέψῃ τους συμπατριῶτες του, τότε ἡ εὐθύνη του γιά τό αἱματοκύλισμα δέν εἶναι τόσο μεγάλη. Ὅμως τά πράγματα δέν ἔχουν ἀσφαλῶς ἔτσι. Ἡ ἐμφανής ἀπέχθεια τοῦ Μ. πρὸς τήν ἰδεολογία τῶν ΙΕ σημαίνει ὅτι δέν δικαιολογεῖ

την ἐπιθετικότητά τους. Πράγματι, ἄλλο ἢ ἐπιθετικότητα λόγῳ πείνας καί ἄλλο ἢ ἐπιθετικότητα πού ἔχει γίνει δευτέρη φύσι (καθ' ἔξιν) — καί γι' αὐτήν ὅμως ὑπάρχουν κάποια ἐλαφρυντικά.

6. Ἴσως ὁ Μ. ὑπονοεῖ ὅτι οἱ Δωριεῖς ἀνήκαν σέ διαφορετικό ΙΕ κλάδο ἀπό τούς ἄλλους Ἑλληνες (πβ. θεωρία Pisani περί ἰλλυρικῆς καταγωγῆς τῶν Δωριέων). Ἄν ἀλήθευε αὐτό, τότε ἡ Δωρική θά ἦταν ἡ γλ. τῶν παλαιότερων κατοίκων ἢ ὁποῖα ἐπεβλήθη στήν

μέ τό ξανθό χρώμα τῶν ΙΕ κατακτητῶν, ἀναφέρει μ.ά. ὅτι οἱ 'Αρχαῖοι τοῦ ἔδωσαν ιδιαίτερη ἀξία, συνδέοντάς το μέ τούς ἥρωες (σ. 41).

Τό τέταρτο κεφάλαιο (σσ. 42-61) ἐξετάζει τά γλωσσικά καί τά ἀρχαιολογικά δεδομένα πού ἐπιτρέπουν νά σχηματίσουμε μιά ἰδέα γιά τόν χαρακτήρα τῆς ΙΕ κοινωνίας, τίς συνθήκες ζωῆς τῆς καί ὀρισμένα γνωρίσματα τῆς κατοικίας τῆς. Συζητοῦνται διάφορες λ. γιά τήν θάλασσα καί τήν λίμνη (ἀναφέρεται ἡ ἄποψη ὅτι ἡ λ. θάλασσα ἴσως εἶναι ΙΕ, πβ. ἀγγλ. *dale* καί γερμ. *Tal* «κοιλιάδα», σλαβ. *dolǔ* «πηγάδι»), γιά τά ψάρια, ἀλλά δέν γίνεται λόγος γιά τόν σολωμό καί τίς σχετικές θεωρίες ὀρισμένων ἰνδοευρωπαϊστῶν, γιά τόν βασιλιά καί γιά τό ἄροτρο. 'Αξιόπρῶσεκτα εἶναι ἰδίως ὅσα γράφει γιά τήν ὄξυά (*fāgus*, γερμ. *Buche* κ.λπ., ἐνῶ ἡ φηγός δῆλωνε εἶδος δρυός — τό λεγόμενο ἀπό τόν Μ. ὅτι δέν ὑπάρχουν ὄξυές, γαλλ. *hêtres*, στήν 'Ελλάδα δέν εἶναι ἀκριβές), λ. στήν ὁποία ὀρισμένοι στήριξαν τίς θεωρίες τους γιά τήν κοιτίδα τῶν ΙΕ (τήν τοποθέτησαν στά δυτικά, καθῶς ἡ ὄξυά δέν φύεται βορειοανατολικά τῆς γραμμῆς *Kaliningrad* [ἄλλοτε *Königsberg*] — Κριμαίας). 'Ο Μ. παρατηρεῖ ὅτι ἡ ὀνομασία τῶν δέντρων συνδέεται συχνά μέ τήν χρησιμοποίησί τους ἢ τῶν καρπῶν τους γιά διάφορους σκοπούς καί ὄχι μέ τήν βοτανική τους ταυτότητα. 'Η ρίζα *fag-* θά μπορούσε νά συναφθῆ μέ τό φαγεῖν (γράφεται *phāgein* στήν σ. 45) καί νά δηλώνῃ τό δέντρο πού παράγει μιά ἀπό τίς βάσεις τῆς διατροφῆς, χωρίς ἡ ἐμφάνισι τοῦ ὄρου νά ἐξαρτᾶται πλέον ἀπό τήν παρουσία τῆς ὄξυας.

Στήν συνέχεια ἐξετάζονται τά δεδομένα τῆς ἀρχαιολογίας σχετικά μέ τίς μεταναστεύσεις στόν εὐρωπαϊκό χῶρο καί παρατίθενται χάρτες γι' αὐτές. 'Ο Μ. υἱο-

θετεῖ τά συμπεράσματα συγχρόνων ἀρχαιολόγων, ἐνῶ παλαιότερα οἱ συγκριτικοί γλωσσολόγοι δυσκολεύονταν νά δεχθοῦν ὅτι ἡ ἐξέλιξι καί διάδοσι τῶν διαφορῶν τεχνικῶν γινόταν συνήθως ἀπό νότο πρὸς βορρᾶ, ἐπειδῆ τά ἱστορικά δεδομένα καί τά συμπεράσματα τῆς γλωσσολογίας ἦταν ἀντίθετα. 'Η διαφορά αὐτή στίς ἐκτιμήσεις σήμαινε ὅτι ὑφίσταντο ἐμπορικές σχέσεις μεταξύ λαῶν ἐγκατεστημένων σέ διαφορετικά πλάτη καί ὅτι δέν μπορούσε νά ἐξαχθῆ, ἀπό τήν παρουσία ἴδιας κεραμεικῆς σέ δύο διαφορετικές περιοχές, ἡ γλωσσική συγγένεια τῶν λαῶν τους (σσ. 48-49). 'Αντίθετα, ἂν ἕνας τύπος ταφῆς βρίσκεται σέ διαφορετικές περιοχές μέ διαδοχικές χρονολογήσεις, θά φαινόταν λογική ἡ μετανάστευσι, παρόλο πού μιά συνήθεια θά μπορούσε νά ἐξηγηθῆ σιγά σιγά. 'Εξ ἄλλου τά ἀντικείμενα πού συνόδευαν τόν νεκρό μπορεῖ νά ἦταν προϊόν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν. Φυσικά χαρακτηριστικά, ὅπως ἡ δολιχοκεφαλία ἢ ἡ βραχυκεφαλία, δέν μποροῦν νά ἀποδοθοῦν μέ βεβαιότητα στούς χρήστες αὐτῆς ἢ ἐκείνης τῆς γλ.

Σχετικά μέ τόν νεολιθικό πολιτισμό τῆς Εὐρώπης ἐπισημαίνει ὅτι δέν γνωρίζουμε ἂν προῆλθε ἀπό καλλιέργεια πού διαδιδόταν ἀπό τήν μιά περιοχή στήν ἄλλη ἢ ἀπό μεταναστεύσεις. Παράλληλα μέ τήν ἐξάπλωσι τοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ ἐμφανίζεται, ἀπό νότο πρὸς βορρᾶ, ὁ λεγόμενος μεγαλιθικός πολιτισμός (4000-3000), τοῦ ὁποίου οἱ φορεῖς δέν φαίνονται ΙΕ (σσ. 50-1). 'Ο πολιτισμός τῶν κουρκάν κάνει τήν ἐμφάνισι του ἀπό τήν βηχιλιετριίδα μεταξύ Οὐραλίων καί Κασπίας, οἱ δέ φορεῖς του μιλοῦσαν προφανῶς ΙΕ. Τά κουρκάν (ἀγγλ. *pit-graves*) εἶναι οἱ τάφοι τῶν ἀρχηγῶν, τούς ὁποίους συνοδεύουν στόν θάνατο οἱ παλλακίδες καί οἱ ὑπηρέτες, πρᾶγμα πού θυμίζει τήν θυσία τῶν χηρῶν στήν πυρά τοῦ συζύγου, ὅπως συνηθίζονταν μέχρι πρό τιнос στίς 'Ινδίες. 'Ο Μ. ἐκφράζει στό σημεῖο αὐτό τό ἀνθρωπιστικό του πιστεύω, ὑπενθυμι-

γλ. τῶν κατακτητῶν. Βλ. ὁμως κατωτέρω γιά τούς Δωριεῖς.

ζόντας τίς ἀνθρωποθυσίες κατά τήν ἀρχαιότητα (πού δέν ἔκαναν πάντως μόνο οἱ ΙΕ), ἔστω ὑπό τήν μορφή τῶν ἀγώνων τῶν μονομάχων στήν Ρώμη, ἐνῶ οἱ σύγχρονοι πολέμοι, ὅπου θυσιάζονται ἑκατομμύρια ἀνθρώπων στό βωμό ἀφηρημένων ἐννοιῶν (πατρίδας, δημοκρατίας κ.ά.), ὑποδηλώνουν τήν διατήρησι πολύ παλαιῶν ἀντιλήψεων (σ. 52). Εἶναι ὅμως ἡ πατρίδα ἢ ἡ δημοκρατία ἀφηρημένες μόνο ἐννοιες; Ὁ σ. ἀναφέρεται ἐπίσης στούς παραδουναβίους λαούς, δημιουργοῦς τοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Εὐρώπης, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μέ τά ἀρχαιολογικά εὐρήματα, βρισκόταν στούς ἀντίποδες τοῦ πολιτισμοῦ τῶν κουρκάν. Ὁ Μ. ἐκφράζεται μέ θαυμασμό γιά τόν «προοδευτικό» αὐτόν πολιτισμό, στόν ὁποῖο ἀποδίδει ἕνα συλλαβάριο (4000 π.Χ.), πού ἴσως ὑπῆρξε ἡ πηγή τῶν μετέπειτα κρητικῶν (ἡ ἄποψι αὐτή θά δυσανεστήσει ἀσφαλῶς ὄσους ἀνάγουν τό ἑλληνικό ἀλφάβητο ὄχι στήν φοινικική ἀλλά στήν κρητική γραφή!). Σχετικά μέ τό «ἑλληνικό θαῦμα», ὁ σ. θεωρεῖ ὅτι ὁ ὄρος εἶναι ἀπλοϊκός τρόπος γιά νά δηλωθῇ αὐτή ἡ ἀρκετά ἀξιοπρόσεκτη συγγένεσι δημιουργικῶν δυνάμεων καί ἐπεκτατικῆς ἰσχύος· ἀπό τήν μιᾶ πλευρά θεές τῆς γονιμότητας καί τῆς σοφίας, ἀπό τήν ἄλλη θεοί μέ ἀρχηγό τόν Δία, Ἄφροδίτη (ἡ ἀνάπαυσι τοῦ πολεμιστή) καί Ἥρα (ἡ προστάτρια τῶν ἡρώων· κοινή ρίζα *h₂er-*, μᾶλλον συγγενῆ ἀγγλ. *year*, γερμ. *Jahr*, πού ἡ ἀκριβής τους σημασία εἶναι «τό νέο ἔτος», ἀφοῦ ὁ ἥρωας, πέρα ἀπό τόν θάνατο, μπορούσε νά συμμετάσχη στήν ἐτήσια ἀνανέωσι — σ. 53, σημ. 4). Ἄλλοι ΙΕ δέν ἔλαβαν μέρος στήν σύνθεσι αὐτή, ἐνῶ οἱ Ρωμαῖοι τήν γνώρισαν ὡς μεταγενέστερο δάνειο. Ὅπως κι ἂν ἔχη τό πρᾶγμα, καλό εἶναι βέβαια νά γίνεται ἀντικειμενική ἐκτίμησι τοῦ «ἑλληνικοῦ θαύματος», χωρίς νά ὑποτιμᾶται καί μάλιστα ἀπό ἐμᾶς τοῦς Ἕλληνας.

Ἐδῶ πρέπει νά θυγοῦν πάλι τά τῆς καθόδου τῶν Δωριέων. Κατά τόν Μ., περί τό τέλος τῆς 2ης χιλιετηρίδας τοποθετεῖ-

ται ἡ μετανάστευσι τῶν λεγομένων «μακρινῶν σπαθίων» (*longues épees*), πού ξεκινώντας ἀπό τόν βορρᾶ ἔφθασαν στήν Παλαιστίνη, ὅπου σχημάτισαν τόν λαό τῶν Φιλισταίων (σ. 60), ἡ δέ γλῶσσα τους θεωρεῖται ὅτι εἶναι συγγενῆς τῆς Ἰλλυρικῆς (σ. 73). Ἀναφέρεται ἐπίσης ἡ θεωρία τοῦ Vladimir Georgien κ.ά. ὅτι πρῖν ἀπό τοῦς Ἕλληνας εἶχαν κατακτήσει τήν Ἑλλάδα ἄλλοι ΙΕ, οἱ Πελασγοί. Χωρίς νά μπορῶ νά ἀναφερθῶ ἐδῶ στήν πελασγική θεωρία (βλ. *Γλωσσολογία* 1, σ. 179), ἐπισημαίνω μόνο ὅτι ὁ σ. δέν παρουσιάζει τίς ἀπόψεις πολλῶν ἐρευνητῶν πού τοποθετοῦν τήν καθόδο τῶν Δωριέων μαζί μέ τήν καθόδο τῶν ἄλλων Ἑλλήνων (περίληψι νεωτέρων ἀπόψεων γιά τόν χρόνο καθόδου τῶν Δωριέων καί νέα ἐτυμολόγησι τοῦ ὀνόματός τους βλ. στό ἄρθρο τοῦ U. Szemerényi, «The origin of the name of the Dorians», *Γλωσσολογία* 1, 73-82). Ἡ ἐμφάνισι τῶν Δωριέων στόν ἑλληνικό χῶρο τοποθετεῖται ἀπό τόν σ. γύρω στό 1200 (πβ. πίνακα σ. 58), ἀλλά δέν διευκρινίζεται ἂν τοῦς θεωρεῖ τμήμα τῶν «μακρινῶν σπαθίων» πού ἔφθασαν μέχρι τήν Παλαιστίνη (Φιλισταῖοι).

Τό πέμπτο κεφάλαιο (σσ. 62-102) ἀναφέρεται στίς ΙΕ γλ. καί στίς ὁμάδες πού κατανέμονται. Ὁ σ. κατατοπίζει τόν ἀναγνώστη γιά τήν γνωστή διάκρισι σέ *centum* καί *satem* γλῶσσες, ὑπογραμμίζει δέ ὅτι ἡ μεταβολή τῶν ὑπερωϊκῶν (καί τῶν χειλοῦπερωϊκῶν) συμφῶνων ἀπό τά μέλη τῆς β' ὁμάδας δέν συνεπάγεται ὀπωσδήποτε ὅτι συνιστοῦσαν ἰδιαίτερη ἐνότητα. Πράγματι, θεωρῶ, καί μάλιστα περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ὁ Μ., ὅτι ἡ διάκρισι σέ *centum* καί *satem* δέν εἶναι τόσο οὐσιώδης (πβ. *Γλωσσολογία* 1, σ. 180).

Στήν συνέχεια ἀναφέρονται οἱ διάφοροι κλάδοι ΙΕ γλ., ὅπου τά λεγόμενα εἶναι ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον γνωστά καί ὀρθά ἢ, τοῦλάχιστον, γενικῶς ἀποδεκτά (ἀξιοπρόσεκτη πάντως ἡ παρατήρησι ὅτι τό συμφωνικό σύστημα τῆς Πρωτογερμανικῆς μοιάζει καταπληκτικά μέ αὐτό τῆς

σημερινῆς Ἰσπανικῆς — σ. 88). Ὅμως ἡ σύνδεσι τῆς Μακεδονικῆς μετὴν Ἀλβανικῆς ξενίζει, ἂν καὶ τὴν δευτέρη συνδέει περισσότερο μετὴν Θρακικῆς (σ. 73). Ἡ ἀναφορὰ στὶς κελτικές γλ. ὀδηγεῖ τὸν σ. στὴν ἐξέτασι ὀρισμένων λέξεων ποῦ περιεῖχαν χειλοῦπερωκὰ σύμφωνα (γιὰ τίς λέξεις σπόγγος, γαλλ. éponge κ.ἄ. δημοσιεύθηκε ἄρθρο του στὴν *Γλωσσολογία* 4, σσ. 7-12) καὶ στὴν κατατοπιστικὴ ἀνάλυσι τοῦ φαινομένου τῆς ἐξασθενήσεως τῶν συμφώνων μεταξύ φωνηέντων (γαλλ. lépition) ποῦ χαρακτηρίζει τίς κελτικές γλ. (τό b τῆς λ. beatha «βίος, ζωὴ» προφέρεται λ.χ. ν στό a bheatha «ἡ ζωὴ του» — β. γαλλ. les enfants, ὅπου το s τοῦ ἄρθρου προφέρεται z).

Στό ἔκτο κεφάλαιο (σσ. 103-115) ὁ λόγος εἶναι γιὰ τίς ἀποκλίσεις, τίς συγκλίσεις καὶ τίς συγγένειες (apparentements) τῶν ἸΕ γλ. Ἐπισημαίνονται βασικοὶ παράγοντες τῆς γλωσσικῆς μεταβολῆς, ποῦ μπορεῖ νά παρατηρηθῆ καὶ σέ μικρὲς κλειστὲς κοινωνίες, ἀφοῦ ὑπάρχει σύγκρουσι τῶν ἐπικοινωνιακῶν ἀναγκῶν, τῶν ἐπιταγῶν τῆς παραδόσεως κ.λπ. Ἀλλὰ καὶ στό ἴδιο τό ἄτομο παρεμβαίνει ἡ ἀσυμμετρία τῶν φωνητηρίων ὀργάνων· ὁ χώρος γιὰ τὰ ὀπίσθια φωνηέντα εἶναι ἀρκετὰ περιορισμένος καὶ ἔτσι εἶναι συχνά λιγώτερα, μέ ἀποτέλεσμα τὴν ἀστάθεια στά φωνολογικὰ συστήματα. Στό γραμματικὸ ἐπίπεδο, ὅταν μία γλ. διακρίνη παρωχημένο ἀπό ἐνεστῶτα, θά προχωρήσῃ συχνά καὶ στὴν διάκρισι τοῦ μέλλοντος, ἂν καὶ, ἐπειδὴ τὰ μέλλοντικά συμβάντα γίνονται ἀτελέστερα αἰσθητὰ ἀπὸ τὰ παρελθόντα, ὁ μέλλον τείνει νά ἐμφανίζεται λιγώτερο ἀνεπτυγμένος: σύγκρουσι μεταξύ τῆς τάσεως νά συμπληρωθῆ τό παράδειγμα (τό διαπιστώνουμε πράγματι στά Νέα Ἑλληνικά, ὅπου ἔχουμε δύο μέλλοντες) καὶ τῆς ἀντιστάσεως ἐναντίον μιᾶς ἐπεκτάσεως ἀντίθετης στὶς πραγματικὲς ἀνάγκες τῆς γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας (σ. 106) — ὁ Μ. ὑπερονίζει πάντοτε τὴν πρακτικὴ πλευρά

στὴν γλ. ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἔννοια τῆς οἰκονομίας (μεγαλύτερη ἀπόδοσι μέ ὅσο τό δυνατόν λιγώτερη καταβολὴ δυνάμεων), κατὰ ὅμως ποῦ ἐπιδέχεται συζήτησι, ὅπως διαπιστώνω σήμερα. Ὅπως κι ἂν ἔχη τό πρᾶγμα, ἡ γλωσσικὴ ἐξέλιξι καθορίζεται τελικὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν φύσι τοῦ γλωσσικοῦ συστήματος: σέ μία γλ. ποῦ διακρίνει p δασύ ἀπὸ p μὴ δασύ ἔχουν μεγάλη πιθανότητα νά δασυνθοῦν τό t καὶ τό k (πάντως γιὰ γλωσσολόγους ὅπως ὁ R. Lass, τὸν ὁποῖο προανέφερα καὶ ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ τίς ἀπόψεις τοῦ K. Popper κ.ἄ., ἡ τάσι καὶ ἡ πιθανότητα νά συμβῆ κατὰ δέν σημαίνουν τὴν πραγματικὴ αἰτία ποῦ τό προκάλεσε, τὴν πραγματικὴ ἔρμηνεία του). Αὐτό σημαίνει ὅτι, ὅταν ἕνας λαὸς χωρίζεται, μέ τὴν μετανάστευσι, σέ περισσότερους κλάδους καὶ χάνεται ἡ ἐπαφή, ἡ ἐξέλιξι θά εἶναι παράλληλη, τοῦλάχιστον στὴν ἀρχή. Ὁ χωρισμὸς δέν συμπίπτει μέ τὴν στιγμὴ ποῦ διαπιστώνουμε διαφοροποιήσεις στὶς ἐξελίξεις. Ἡ σύγκρισι τῶν ρομανικῶν γλωσσῶν ὀδήγησε στὴν ἐπανασύνθεσι ἐνός εἶδους ἀρχικῆς Ρομανικῆς (ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ἀπὸ τὸν Μ. ὡς προϊστορικῆς διαδικασίας δημιουργεῖ, κατὰ τὴν γνώμη μου, προβλήματα στὸν ἀναγνώστη σχετικὰ μέ τὴν σημασία τοῦ ἐπιθέτου), ὅπου παραλείπονται οἱ διαφοροποιήσεις τῶν γλωσσῶν αὐτῶν καὶ ἡ ὁποία δέν συγγέεται μέ τὴν Λατινικὴ, καθὼς ὅλες οἱ ρομαν. γλῶσσες ἄρχισαν νά ἐξελίσσωνται πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνσι: λ.χ. τό ἀποτέλεσμα τῆς συγκρίσεως δέν θά εἶναι τό centum (μέ [k-]) ἀλλὰ κατὰ ἀνάλογο μέ τό ἰταλ. cento.

Ἡ ἀναφορὰ στό γενεαλογικὸ δέντρο τοῦ August Schleicher εἶναι σύντομη (τό γενεαλογικὸ δέντρο μάλιστα στὴν σ. 107 εἶναι πολὺ σύγχρονο) καὶ ὄχι καθ' ὅλα σαφές. Ἡ θεωρία τοῦ Schleicher ἀντιμετώπιζε, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Μ., τὴν ἐξέλιξι τῶν γλ. ὑπὸ τὴν μορφή τῆς διαφοροποιήσεως· πρέπει ὅμως νά ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι αὐτό ἦταν τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, τοῦ

ἔθνικισμοῦ, τό ὅποιο ὀδήγησε καί στήν υἰοθέτησι, στήν ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία, τοῦ ἐξελικτικοῦ προτύπου τῆς θεωρίας τοῦ Δαρβίνου. Κατόπιν ὁ Μ. συζητεῖ τήν θεωρία τῶν κυμάτων τοῦ Johannes Schmidt, πού συμπληρώνει τήν προηγούμενη. Τώρα τό βάρος δέν ἐπεφετε στίς μεταναστεύσεις, ἀλλά σέ μιά συνεχή περιοχή, ὅπου, μέ ἀφετηρία ὀρισμένα κέντρα, δημιουργοῦνται διαλεκτικές διαφοροποιήσεις πού καταλήγουν συχνά στήν δημιουργία διαφορετικῶν γλ. Οἱ μεγάλες γλ. πού ἐμφανίζονται στό γενεαλογικό δένδρο δέν εἶναι ἄμεσα δεδομένα, ἀλλά προκύπτουν ἀπό τήν γλωσσική ἰσοπέδωσι (nivellement) μιᾶς ἑτερογενοῦς περιοχῆς, παρατηρεῖ ὁ Μ. (σ. 110). Ἐδῶ πρέπει νά ὑπογραμμισθῇ — πράγμα πού ἐξυπακούεται βέβαια ἀπό τά λεγόμενά του — ὅτι δέν ταυτίζονται οἱ ἔθνοισ κοινή γλ. καί μητρική γλ. Ἡ Γαλλική π.χ. δέν εἶναι μητρική γλ. ὄλων τῶν Γάλλων· δέν ἐννοῶ φυσικά τῶν μὴ γαλλοφώνων ἀλλά καί οὔτε ὄσων μιλοῦν — καί εἶναι ἀκόμη ἄρκετοί — κάποια ρομανική διάλεκτο (γιά τό ὅτι δέν ἀληθεύει ὁ ἰσχυρισμός πολλῶν ὅτι ἡ Δημοτική ἤ ἔστω ἡ Κοινή Νέα Ἑλληνική εἶναι αὐτήν τήν στιγμήν ἡ μητρική γλ. ὄλων τῶν ἑλληνοφώνων βλ. τό διεισδυτικό ἄρθρο τοῦ Γεωργίου Δρέττα, «*La diglossie: un pèlerinage aux sources*», BSL 76, 1981, σσ. 61-98).

Ἡ διαλεκτική διαφοροποίησι συνδέεται παράλληλα καί μέ τήν προσπάθεια νά συγκλίνη μιά διάλεκτος μέ μιά ἄλλη, γιά λόγους ἐπικοινωνίας, ὅποτε ἡ πρώτη μπορεῖ νά διαφοροποιηθῇ ἐν σχέσει μέ ἄλλες γειτονικές πού δέν συμμετέχουν στήν προσέγγισι (σ. 110). Ὁ Μ. θεωρεῖ ἐνδιαφέρουσα τήν ἄποψιν Ἱταλῶν ἐρευνητῶν ὅτι οἱ ὁμοιότητες τῆς Λατινικῆς καί τῶν ἄλλων γλ. τῆς μέσης Ἱταλίας ὀφείλονται στίς ἐπαφές τους στήν χερσόνησο, ἄν καί ἡ σύγκλισι αὐτή, ὑποστηρίζει ὁ Μ., θά ἔγινε πρὶν ἀπό τήν ἀφίξι τῶν λαῶν αὐτῶν στήν Ἱταλία, σέ περιοχή τῆς

Μεσευρώπης, ὅπου οἱ φορεῖς διαφόρων ἹΕ διαλέκτων ἔζησαν μαζί. Ὁ Μ. κάνει αὐτήν τήν ὑπόθεσι γιά νά ἐρμηνεύσῃ, προφανῶς, τήν τροπή τῶν ἤχηρῶν δασέων σέ ἄηχα ὄχι μόνο ἀπό τοὺς φορεῖς τῶν Ἱταλικῶν γλωσσῶν ἀλλά καί τῆς Ἑλληνικῆς (στίς πρῶτες ἕνα ἄηχο δασύ ὄπως τό ρη ἔγινε πολὺ ἔνωρίς f, ἐνῶ στήν δεύτερη μετά τήν κλασική ἐποχή). Χωρίς νά εἶμαι εἰδικός γιά νά κρίνω τήν ὀρθότητα τῆς θεωρίας τῶν Ἱταλῶν γλωσσολόγων γιά τήν σχέσι τῆς Λατινικῆς μέ τίς ἄλλες Ἱταλικές γλ., ἔχω τήν ἐντύπωσι ὅτι ἡ θεωρία τους εἶναι ἀξιόλογη ἀπό γενικώτερη ἄποψιν, ἐνῶ ἡ ἐμφάνισι ἄηχων δασέων καί στήν Ἑλληνική δέν σημαίνει ὑποχρεωτικά ὅτι οἱ φορεῖς τῆς ἤρθαν σέ στενή ἐπαφή μέ τοὺς φορεῖς τῶν Ἱταλικῶν γλ. στήν Μεσευρώπην· οἱ ΠρωτοἙλληνες εἶναι δυνατόν νά ἔτρεψαν τά ἤχηρά δασέα σέ ἄηχα ἀνεξαρτήτως τῶν ἄλλων ἹΕ. Ὁ Μ. φαίνεται νά υἰοθετῇ παλαιότερες ἀποψεις σχετικά μέ τοὺς Ἑλληνες (πβ. καί σ. 84). Κατά νεώτερες ἀντιλήψεις (βλ. π.χ. Μ. Σακελλαρίου, *Les Proto-Grecs*), ὁ κύριος κορμός τῶν Ἑλλήνων κατέβηκε μέσω τῶν Βαλκανίων, ἡ δέ Ἑλληνική διαμορφώθηκε ἐντός καί ὄχι ἐκτός Ἑλλάδος.

Ἀξιοσημείωτα εἶναι τά λεγόμενα γιά τοὺς Veneti (σσ. 111-113), πού ἐμφανίζονται στοὺς ἱστορικούς χρόνους ὡς φορεῖς γλωσσῶν ἐντασσομένων σέ διαφορετικούς κλάδους τῆς ἹΕ: Ἱταλικό, κελτικό, σλαβικό! Ἐνδιαφέρουσες εἶναι καί οἱ παρατηρήσεις γιά τίς σχέσεις Γερμανικῆς, Ἱταλικῆς καί Κελτικῆς, μέ τίς ὁποῖες κλείνει τό κεφάλαιο αὐτό (σσ. 114-5).

Στό ἕβδομο κεφάλαιο (Σύγκρισι καί ἐπανασύνθεσι, σσ. 116-122), ὁ σ. ἐξετάζει τοὺς λόγους πού ὀδήγησαν στήν σύγκρισι τῶν γλωσσῶν (πβ. ἄνωτέρω, σ. 214) καί τίς προκαταλήψεις πού τήν καθυστέρησαν — πίστι ὅτι οἱ λέξεις ταυτίζονται μέ ὄ,τι δηλώνουν καί ὅτι οἱ ὁμοιότητες μεταξὺ διαφόρων γλ. ὑπάρχουν ἐπειδή ἐκφράζουν τίς ἴδιες σχέσεις. Ἐξετάζει ἀκό-

μη ἐν συντομία ἀλλά κατατοπιστικά τίς ἀντιλήψεις γιά τήν ἐπανασύνθεσι (τρία στάδια, χωρίς ὅμως νά διακρίνη μεταξύ ἐσωτερικῆς καί ἐξωτερικῆς ἐπανασυνθέσεως), λ.χ. *avis, *owis, *H₂wis > οἰς, καί θέτει εὐστοχα ἐρωτήματα γιά τοὺς στόχους τῆς: ἐμφανίζεται πρὸ πάντων νά ἀποσκοπῇ στήν συμπλήρωσι τῶν φιλολογικῶν σπουδῶν, γιά τήν καλύτερη κατανόησι τῶν ἀρχαίων κειμένων. Αὐτό, ὑποστηρίζει ὁ Μ., προφυλάσσει ἀπὸ τίς παρακεκινδυνευμένες ὑποθέσεις, δέν εὐνοεῖ ὅμως τήν διάδοσι τῶν ἀποκτημένων γνώσεων καί δέν ὠθεῖ στήν ἀμφισβήτησι τῶν ξεπερασμένων διδασκαλιῶν (σ. 118). Στὸ σημεῖο αὐτὸ θά ἤθελα νά παρατηρήσω τὰ ἑξῆς: Ὁ Μ. τάσσειται πάντοτε ὑπὲρ τῆς προσκολλησεως στὰ πραγματικά δεδομένα, ὁπότε θά περίμενε κανεὶς νά εἶναι συντηρητικώτερος ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων φιλολογίας καί συγκριτικῆς γλωσσολογίας. Ἐκ τῆν ἄλλῃ πλευρᾶ ὡς Γάλλος εἶναι καρτεσιανός καί ἀρέσκειται, περισσότερο ἀπ' ὅσο ὁ ἴδιος φαίνεται νά πιστεύῃ, στίς θεωρητικὲς συζητήσεις, ἀκόμη καί στίς πολὺ τολμηρὲς ὑποθέσεις. Προσωπικᾶ πιστεύω ὅτι ἡ ιστορικοσυγκριτικὴ γλωσσολογία πρέπει νά διατηρῇ «καλὲς σχέσεις» μὲ τήν φιλολογία, προτιμότερο δὲ νά εἶναι περισσότερο ρεαλιστικὴ παρά ἀπλῶς περισσότερο «μοντέρνα», ἂν δέν μορῆ νά εἶναι ταυτοχρόνως καί τὰ δύο. Ἐξ ἄλλου οἱ τυχόν ἀπώλειες, στήν περίπτωσι πού τὰ συμπεράσματά τῆς δέν βροῦν τήν δέουσα ἀπήχησι σέ ὅσους ἀδιαφοροῦν γιά τήν φιλολογία, μποροῦν νά ἐξισορροπηθοῦν μὲ τήν θετικὴ ἀποδοχὴ τῆς ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν φιλολόγων, ἀρκεῖ νά τοὺς εἶναι πειστικὴ καί προσιτῆ. Βέβαια ἀναγνωρίζω ὅτι οἱ ἰνδοευρωπαῖστὲς ἔμειναν πολλὰς φορὲς προσκολλημένοι στὰ κείμενα, ἢ γλ. τῶν ὁποίων εἶναι συντηρητικὴ καί δέν παρακολουθεῖ τήν «ἄπιαστη ὀμιλία», τήν πάντα ἀνοικτὴ σέ ὄλους τοὺς νεωτερισμοὺς. Ὅμως καί ἡ ἄλλη ἄποψι, ὅτι ὁ προφορικὸς λόγος συνιστᾶ

τήν κυρίως γλ., δέν φαίνεται νά ἰσχύῃ σήμερα τόσο ἀπόλυτα (γιά τίς σχέσεις φιλολογίας καί λογοτεχνίας βλ., μεταξύ ἄλλων, Γ. Μπαμπινιώτη, *Γλωσσολογία καί Λογοτεχνία*, Ἀθήνα 1984 καί Θ. Νάκα, «(Κειμενο-)γλωσσολογία, ὑφολογία, λογοτεχνία», *Γλωσσολογία* 4, 125-156). Ἐξ ἄλλου, ὅπως κι ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ἡ ιστορικοσυγκριτικὴ γλωσσολογία ἀναφέρεται στὸ παρελθόν, ἐπομένως ἡ ἀφειρητρία τῆς εἶναι οἱ γραπτὲς πηγές. Ὁ Μ. ἔχει ἀσφαλῶς δίκιο ὅταν γράφῃ ὅτι οἱ ρομανιστὲς δέν πρόσεξαν τίς γλωσσικὲς πραγματικότητες τίς ἄμεσα προσιτὲς σ' αὐτοὺς, ὥστε νά προχωρήσουν στήν δυναμικὴ θεώρησι τῆς γλωσσικῆς ἐξελίξεως. Ὡστόσο αὐτὸ ἦταν τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς. Εἶναι εὐκόλη ἢ ἐκ τῶν ὑστέρων κριτικὴ, ὅπως εἶναι βέβαιο ὅτι μελλοντικὰ θά ἀπορριφθοῦν διάφορες γλωσσικὲς θεωρίες πού σήμερα γίνονται εὐρύτερα ἀποδεκτές.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρατήρησι (σ. 119) ὅτι μετὰ τήν ἀμφισβήτησι τῶν ἐπανασυνθέσεων τοῦ Schleicher πολλοὶ προτίμησαν νά τίς ἀποφεύγουν καί νά περιορίζωνται στίς ἀντιστοιχίες (πατήρ, pater, fadar...). Ὅμως, ἐπισημαίνει ὁ Μ., οἱ τύποι μὲ ἀστερίσκο ἀντιπροσωπεύουν τὸν ἀπλούστερο τρόπο δηλώσεως τῶν ἀντιστοιχιῶν, μολονότι πιστεύω ὅτι τὸ ἔργο τοῦ ιστορικοσυγκριτικοῦ γλωσσολόγου θά περιοριζόταν σημαντικὰ, ἂν ἔλειπαν αὐτοὶ οἱ τύποι μὲ ἀστερίσκο (τίς ἀντιστοιχίες θά μπορούσε νά δώσῃ καί ἕνας φιλόλογος μὲ ἐνδιαφέροντα στήν ἱστορία καί τήν σύγκρισι τῶν γλ.).

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ τί μποροῦμε νά ἐπανασυνθέσουμε πιστεύεται συνήθως ὅτι γίνεται ἐπανασύνθεσι τῆς ΙΕ ὅπως ἐμφανίζεται τήν στιγμὴ τοῦ χωρισμοῦ τῆς σέ κλάδους. Ἐντούτοις αὐτὸ δέν εἶναι ὀρθό, ὑπογραμμίζει ὁ Μ., ἐπειδὴ ὄλες οἱ ΙΕ γλ. δέν προῆλθαν ἀσφαλῶς ἀπὸ μία μοναδικὴ διασπορά (πβ. τήν περίπτωσι τῆς Χεττιτικῆς). Ὁ Edgar Sturtevant ἐπεχείρησε νά διασώσῃ τήν παραδοσια-

κή εικόνα τῆς ΙΕ τροποποιώντας τήν κάπως ὥστε νά ἐνταχθῆ σ' αὐτήν καί ἡ Χεττιτική· γι' αὐτό μίλησε γιά 'Ινδοχεττιτική, δηλ. γιά ὑποθετική πρωτογλώσσα τῆς ὁποίας τό ἕνα σκέλος ἦταν ἡ Χεττιτική καί τό ἄλλο οἱ ὑπόλοιπες γλ. (ὁ Martinet εἶναι φειδωλός στήν ἀνάλυσι τοῦ ὄρου, σ. 121). Ὅμως, συνεχίζει ὁ σ., οἱ ἐρευνητές θά ἔπρεπε νά συνειδητοποιήσουν ὅτι δέν ὑπῆρχε πλέον λόγος νά ἐπανασυνθέσουν μιά γλωσσική κατάστασι πού ὑπέθεταν ὅτι ἀντιπροσώπευε τήν πρακτική ἐνός λαοῦ τήν παραμονή τοῦ διασκορπισμοῦ· ἀντίθετα, χρειαζόταν ἡ δυναμική μιᾶς γλωσσικῆς ἐξελιξέως μέ τήν ὅσο τό δυνατόν πιό μακρινή ἀναδρομή στό παρελθόν. Στήν μελέτη αὐτή τῶν διαδοχικῶν γλωσσικῶν καταστάσεων μπορεῖ νά βοηθήσει σημαντικά ἡ πείρα ἀπό τήν περιγραφή τῶν πιό διαφορετικῶν γλωσσικῶν δομῶν. Γιά νά γίνῃ κατανοητή ἡ λειτουργία μιᾶς γλωσσικῆς δομῆς χρειάζεται, ἐπισημαίνει ὁ Μ., νά διακρίνεται σέ διάφορα ἐπίπεδα (plans), πού νά ἐξετάζονται διαδοχικά.

Τό ὄγδοο κεφάλαιο (σσ. 123-132) ἀναφέρεται στίς φωνητικές μεταβολές καί τήν ἀναλογία. Ὑπογραμμίζεται, ἐκτός τῶν ἄλλων, ὅτι ἡ ἀναλογική ἐρμηνεία εἶναι μιᾶ ὑπόθεσι, ἐφόσον ἡ ἴδια ἡ διαδικασία δέν γίνεται ἀντιληπτή ἀπό τόν παρατηρητή καί γι' αὐτό ὀρισμένοι καταφεύγουν στήν ἀναλογία μέ βαρειά καρδιά (σ. 124). Ἐδῶ μπορεῖ νά σημειωθῆ ὅτι ἡ ἀναλογία ἀποτελεῖ πολλές φορές τήν εὐκόλη λύσι (εἶναι γνωστή ἡ κατάχρησι τῆς ἀπό τούς Νεογραμματικούς), χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι συχνά εἶναι ἡ καλύτερη εἴτε ἡ μόνη δυνατή λύσι ἢ ἐρμηνεία (πβ. ὅσα γράφει στήν σ. 128).

Σχετικά μέ τόν ρόλο τῆς σημασίας στήν ἐξέλιξι τῶν φθόγγων ὁ Μ. δέχεται ὅτι κατ' ἀρχήν ἡ πρώτη δέν ἐπηρεάζει τούς δεύτερου, ἄν καί σέ μερικές περιπτώσεις ἡ ἄρθρωσι μπορεῖ νά γίνῃ περισσότερο ἐνεργητική (πβ. γαλλ. affolant προφερόμενο συχνά μέ ἐκτεταμένο f). Οἱ

Νεογραμματικοί ἀρνήθηκαν γενικά τήν δυνατότητα τῶν ἐκφραστικῶν ἐκτάσεων. Ἡ ἀξία (valeur) τῆς λ. πάντως συμμετέχει κάποτε στίς προϋποθέσεις τῆς ἐξελιξέως: οἱ ἐκφραστικές ἐκτάσεις δέν σταθεροποιούνται ὁπουδήποτε, ἀλλά ὅπου οἱ συνθήκες χρήσεως τῆς λ. τίς αἰτιολογοῦν (σ. 125). Ὡστόσο στό σημεῖο αὐτό ὁ Μ. μᾶλλον συνεχίζει τήν παράδοσι τῶν Νεογραμματικῶν. Ἀντίθετα ὁ Charles Bally διαπρεπῆς μαθητής τοῦ F. de Saussure, εἶχε ἄρκετά διαφορετική ἐκτίμησι τῶν πραγμάτων ὅταν παρατηροῦσε ὅτι «τά σημαίνοντα δέν ἐξελίσσονται ἀνεξάρτητα ἀπό τά σημαίνόμενα» (Linguistique générale et linguistique française, 1965⁴, σ. 21).

Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ παρατηρήσεις τοῦ σ. γιά τούς φωνητικούς νόμους (θά μποροῦσε μάλιστα νά κἀνῃ λόγο καί γιά φωνολ. νόμους). Ἡ φωνολογία, κατά τόν Μ., ἐρμηνεύει τόν λόγο ὑπάρξεώς τους. Ἐπειδή στά φωνήματα κάθε γλώσσας ἀντιστοιχοῦν ιδιαίτερες ἄρθρωτικές συνήθειες, ἡ ἐκμάθησι νέας γλώσσας προκαλεῖ δυσκολίες. Βέβαια ἡ συγκεκριμένη ἄρθρωσι μεταβάλλεται συχνά ἀπό τήν μία γενεά στήν ἄλλη χωρίς νά τό ἀντιλαμβάνονται οἱ ὁμιλητές καί χωρίς, συνήθως, νά παρεμβαίνει ἡ σημασία, ἀλλά ἀκολουθεῖ τήν ἴδια κατεύθυνσι (νομίζω ὅτι αὐτό συμβαίνει ὄχι μόνο ἐπειδή ἡ σημασία εἶναι πολλές φορές ἀμέτοχη στίς φωνητικές μεταβολές, ἀλλά καί ἐπειδή οἱ ὁμιλητές δέν τίς ἀντιλαμβάνονται). Παρεκκλίσεις προκαλοῦνται ὅταν μιᾶ ἄρθρωτική συνήθεια ἔρχεται σέ ἀντίθεσι μέ τίς προηγούμενες ἢ τίς ἐπόμενες (πβ. ἡχηροποίησι τοῦ π μετά το μ στό ἔμπορος). Ἡ ἀλληλεπίδρασι αὐτή τῶν φωνημάτων θεωρεῖται σήμερα μιᾶ ἀπό τίς αἰτίες μεταβολῆς. Ἐπίσης μιᾶ σημαίνουσα μονάδα (unité significative) μπορεῖ νά μεταβάλλῃ μορφή ἀνάλογα μέ τό περιβάλλον (πβ. ἰταλ. amico, πληθ. -ci [-tʃi]). Ἀξιοπρόσεκτῆ εἶναι καί ἡ παρατήρησι τοῦ ὅτι οἱ ἀναλογικοὶ σχηματισμοὶ πού

ἐμφανίζονται σχετικά ἔνωρις στό παιδί εἶναι δείγμα προόδου τῆς εὐφυΐας· ἀποδεικνύουν ὅτι τό παιδί δέν ἐπαναλαμβάνει ἔτοιμες φράσεις (ὁ Ν. Chomsky θά μιλοῦσε γιά δημιουργικότητα), ἀλλά ξέρεει νά ἀναγνωρίζη τίς σημαίνουσες μονάδες. Κάθε νέα γενεά παιδιῶν θά προσπαθήσῃ νά ἐξαφανίσῃ τύπους πού ἡ ὁμαλή φωνητική ἐξέλιξι ἐπιτρέπει ἀλλά πού περιπλέκουν ἄχρηστα τήν γλ. (σ. 127). Καθώς ἡ δρᾶσι τῆς ἀναλογίας εἶναι σέ μεγάλο βαθμό ἀπρόβλεπτη, παρατηρεῖ ὁ Μ., ὁ συγκριτικός γλωσσολόγος δέν μπορεῖ νά εἶναι βέβαιος γιά τά ἀποτελέσματα τῶν φωνητικῶν νόμων, ὀφείλει δέ νά ἀρνηθῆ νά καθορίσῃ τήν συχνότητά της σέ μιὰ ὑποθετική γλωσσική κατάστασι. Γιά τόν λόγο αὐτό ὀρισμένοι φθάνουν στό σημεῖο νά ἀποφεύγουν τήν ἀναφορά στήν ἀναλογία, τῆς ὁποίας ὁμως ἡ σπουδαιότητα στήν ἐξελικτική διαδικασία δέν ἐπιτρέπεται νά ἀγνοηθῆ (σ. 128). Ὁ ρόλος τῆς ἀναλογίας ἀπεικονίζεται μέ τήν ἀνάλυσι τῶν ὁμορρίζων λέξεων γαλλ. langue, γοτθ. tungga (ἀγγλ. tongue, γερμ. Zunge), ρωσ. язык κ.ἄ. καθώς καί τῶν ὁμορρίζων λατιν. rons, πάτος, πόντος κ.λπ.

Σχετικά μέ τούς ἀναλογικούς σχηματισμούς διερωτῶμαι ἂν ὀφείλονται στήν τάσι γιά ἀπλοποίηση τοῦ συστήματος καί ὄχι στήν λήθη τῶν ὁμιλητῶν (γιά τήν σημασία τῆς λήθης στήν γλ., ἂν καί ὑπό διαφορετική ἔννοια, βλ. Henri Frei, *La grammaire des fautes*, σ. 22), οἱ ὁποιοὶ λησμονοῦν πολλές φορές — ὅταν δέν τήν ἀγνοοῦν — τήν νόρμα. Ὅταν κανεῖς λησμονῆ τόν «σωστό» τύπο, εἰσάγει ἕναν νέο ὁ ὁποῖος ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἔχει σχηματισθῆ κατά τούς συνηθεστέρους τύπους. Στήν Γαλλική τό παλαιό *je preune* ἔγινε *je proune*, ἐπειδή τό *ou* εἶναι τό συνηθέστερο φωνῆεν στό ρῆμα αὐτό, καί τό ἴδιο θά συνέβαινε στό ρῆμα *mouir*, ἂν ἡ παράδοσι δέν ἐπέβαλλε μέχρι σήμερα τό *je meurs*. Στήν Ἑλληνική ἡ αἰτ. τῶν τριτοκλίτων σέ -α σχηματίσθηκε σέ -αν (πατέρα → πατέραν), προφανῶς ἐπειδή οἱ πε-

ρισσότερες αἰτ. ἔληγαν σέ -ν (ταμίαν, λόγον, πέλεκυν κ.ο.κ.). Οἱ ἀναλογικοὶ σχηματισμοὶ φαίνεται λοιπόν ὅτι ἔχουν τήν ἀπλοποίηση τοῦ συστήματος μᾶλλον ὡς ἀποτέλεσμα παρά ὡς αἰτία.

Τό κεφάλαιο κλείνει μέ τήν παρατήρησι ὅτι πρέπει νά γίνεται ἐπανεξέτασι τῶν ὑποθέσεων μόλις προκύψουν νέα στοιχεῖα. Δέν θά ἦταν ὀρθό νά μή θέλουμε νά ἐξετάσουμε ὅλες τίς ὑποθέσεις στίς ὁποῖες ὀδηγοῦν οἱ γνώσεις μας. Ἔτσι μποροῦμε νά ἐπανεέλθουμε στήν ἐπανάσυνθεσι καί νά καταλάβουμε καλύτερα τί συνέβη στό παρελθόν, ἀφοῦ ἐπί πενήντα καί πλέον χρόνια ἡ προσοχή τῶν γλωσσολόγων εἶχε στραφῆ κυρίως στήν περιγραφική γλωσσολογία.

Τό ἕνατο κεφάλαιο (σ. 113-177) εἶναι τό δεύτερο σέ ἔκτασι καί τό πρῶτο καθαρώς γλωσσικό, ἀναφερόμενο στό φωνολογικό σύστημα τῆς ΙΕ. Καθώς εἶναι ἀδύνατο νά παρουσιασθῆ ἐδῶ ἀναλυτικά, σημειώνεται μόνο ὅτι περιέχει πολλές προσωπικές ἀπόψεις τοῦ Martinet, περισσότερο ἢ λιγώτερο ἀπομακρυσμένες ἀπό τίς παραδοσιακές. Ἀπό τίς πιό «ἀνώδυνες» μνημονεύω τήν δήλωσι (notation) *k^{hw}, *g^{hw} ἀντί τῶν *k^h, *g^h, πού προήλθαν ἀπό «τήν κάπως ἀπλοϊκή ἰδέα ὅτι τό h ἀντιστοιχεῖ σέ στοιχεῖο ἐπιτασσόμενο στήν στοματική ἄρθρωσι» (σ. 136 — ἡ κλειστότητα, ἡ δάσουνσι καί ἡ χειλικότητα εἶναι φαινόμενα ταυτόχρονα). Ἀφ' ἑτέρου υἱοθετεῖ τήν ἐπικρατοῦσα σήμερα ἄποψι ὅτι ἡ ΙΕ δέν διέκρινε οὐρανικά καί ὑπερωικά· ἕνα k, λ.χ., τῶν *satem* γλ. (ἀρχ. ἰνδ. *kravis* «κρέας») ἐρμηνεύεται ὡς ἰδιαίτερη ἀναλογική ἀνάπτυξι (σ. 135 — πάντως θά μπορούσε νά ἦταν σαφέστερος στό σημεῖο αὐτό).

Ὡς πρός τό ζήτημα τῆς ὑπάρξεως ἑνός μόνου φωνῆεντος ἡ θέσι τοῦ Μ. εἶναι ὅτι τά e, ο ἀνάγονται στό ἴδιο φωνῆεν, πού θά ἀποδιδόταν μέ τό a, ἀλλά τοῦ ὁποίου ἡ ἄρθρωσι θά ἐποίκιλλε ἀνάλογα μέ τό περιβάλλον (σ. 137). Στήν Ἑλληνική ἡ προφορά [æ] κατέληξε σέ [e], ἡ

προφορά [a] σέ [o]. "Όσα ἀναφέρει ἐν συνεχείᾳ ὁ Martinet εἶναι πολὺ ἐνδιαφέροντα ἀλλά, νομίζω, ὄχι καθ' ὅλα σαφῆ. Διαπιστώνω ἐξ ἄλλου μιὰ ἀνακολουθία σχετικὰ μέ τόν ἀριθμὸ τῶν ἀνοικτῶν φωνηέντων στὴν Ἑλληνική, διότι τελικῶς δέχεται τρία ἀνοικτὰ φωνήεντα [ae], [a] καὶ [á] στὰ παλαιότερα στάδια τῆς (ὅπως καὶ σ' αὐτὰ τῆς Λατινικῆς) καὶ ὄχι, ὅπως ἀνέφερα προηγουμένως, δύο. Ἡ διάκρισι e καὶ o/a εἶναι γενική (ἐκτός τῆς Ἰνδοϊρανικῆς — ἡ διάκρισι ο καὶ a δέν γίνεται ἐπίσης στὴν Γερμανική/Τευτονική, Βαλτική, Σλαβική καὶ Χεττιτική), ὀφείλεται δὲ πιθανῶς στὴν θέσι τοῦ τόνου. Ἡ ἀνάλυσι πού γίνεται στό σημεῖο αὐτὸ εἶναι κατατοπιστική, ἂν καὶ ὁ ἀναγνώστης δέν θά κατανοήσῃ τί σημαίνει ἡ πρότασι: «...ἡ κατάληξι -és τῆς γενικῆς ἀπώλεσε τόν τόνου τῆς καὶ εἶδε τὸ φωνῆεν τῆς νά ἀποκαθίσταται μέ τὴν μορφή τοῦ o, ἐξ οὗ *podos, ὅπως στὴν Ἑλληνική» (σ. 139). Ἐπομένως πρόκειται γιὰ ἄτονο τύπο γενικῆς, χωρὶς ὅμως νά δίνεται κάποια διευκρίνησι γιὰ τὴν ἀτονία αὐτῆ.

Ἡ ὑπαρξί μοναδικοῦ φωνηέντος στὴν παλαιότερη ΙΕ (πβ. τὴν δομὴ τῆς ἀρχ. Ἰνδικῆς) ἐνισχύεται, κατὰ τόν Μ., ἀπὸ τὴν κατάστασι πού ἐπικρατεῖ σέ ὀρισμένες καυκάσιες γλ. ὅπου τὸ φωνήημα θ ἀνάλογα μέ τὸ περιβάλλον προφέρεται [ø], [e] κ.ο.κ. (σ. 110). Στὸ ζήτημα αὐτὸ ἐπανερχεται ἀργότερα. Ἀφοῦ κάνει λόγο γιὰ τὰ δύο εἶδη μακρῶν φωνηέντων (pēs ἔναντι pedem καὶ stāre < *sted — ἔναντι statatus < *stθ-), ἔρχεται στό θέμα τῶν «λαρυγγικῶν», παρατηρώντας ὅτι ἐπὶ μακρὸ διάστημα τοὺς δόθηκε ἀλγεβρικός, περίπου, χαρακτήρας (*eθ₂ = ā), μέ πρῶτο εἰσηγητὴ τόν Saussure, ἐνῶ ὕστερα ἐπεκράτησε ἡ συνήθεια νά χρησιμοποιεῖται τὸ Η ἀντὶ τοῦ φωνηέντος θ, χωρὶς ὅμως ἀναγκαστικῆ ἐπίπτωσι στὴ σκέψι γιὰ τὴν φύσι τῶν φθόγγων αὐτῶν (σ. 141). Ἡ Χεττιτική, συνεχίζει μεταξὺ ἄλλων ὁ Μ., ἐπιβεβαιώνει μόνο μερικῶς τὴν λαρυγγικὴ θεωρία: hanti/ἀντὶ: ἀλλά ara/ἀπό. Ἐτσι ὑπέθε-

σαν δύο λαρυγγικά πού ἔδιναν στό φωνῆεν τὴν χροιά τοῦ [a], ἀλλά τὸ ἕνα χάθηκε στὴν Χεττιτική. Ἐδῶ σταματᾷ ἡ ἀλγεβρα καὶ ἀναζητοῦνται δύο φθόγγοι πού νά ἐλκύσουν πρὸς τὰ πίσω τὰ γειτονικά φωνήεντα: αὐτὸς πού μαρτυρεῖται θά ἦταν κάτι ἀνάλογο μέ τὸ χ, αὐτὸς πού ἐξέπεσε θά ἦταν φαρυγγικός.

Ἡ σύγκρισι τῆς λαρυγγικῆς θεωρίας μέ τὰ δεδομένα τῆς Χεττιτικῆς θά ὀδηγοῦσε σέ τέσσερα «λαρυγγικά», ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο ἀμάρτυρα (σσ. 142-3). Οἱ φθόγγοι αὐτοί, ἐκτός ἀπὸ χρωματισμὸ καὶ ἔκτασι, πιστεύεται ὅτι θά ἐπέφεραν δάσουνσι καὶ ἠχηροποίηση: ἀρχ. ἰνδ. sthiti «ὄρθια στάσι» < *stH₂iti-, ὅπου τὸ πρῶτο i εἶναι φωνῆεν στηρίξεως (voyelle d' appui), ἀρχ. ἰνδ. ribati, λατ. bibit «πίνει» < *p₁riH₃e- (τὸ H₃ εἶναι ἠχηρὸ). Οἱ ὑποστηρικτές τῆς θεωρίας περιορίζαν τόν ἀριθμὸ τῶν «λαρυγγικῶν» στό ἐλάχιστο, γιὰ νά συναντήσουν λιγώτερες ἀντιδράσεις. Κατὰ τόν Μ. ὅμως, ὅλα τείνουν νά δείξουν ὅτι ἡ ΙΕ δέν ἦταν πλούσια σέ διαφοροποιημένα φωνήεντα καὶ θά περίμενε κανεῖς, σέ ἀντιστάθμισμα, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ ὑπαρκτές γλ., πολλὰ σύμφωνα. Ἀπὸ τὰ 24 τῆς ἀρχ. Ἰνδ. θά καταλήγαμε σέ 18, τὸ πολὺ, γιὰ τὴν ΙΕ, ὁπότε μέ τὸ μοναδικὸ φωνῆεν θά εἶχαμε 18 συλλαβές τοῦ τύπου σύμφ. + φων. (ἔναντι περίπου 230 στὴν σύγχρονη Γαλλική). Δέν ὑπάρχει ἐπομένως λόγος, διατείνεται ὁ Μ., νά περιορισθοῦμε σέ τρία ἢ τέσσερα «λαρυγγικά» φωνήματα γιὰ τὴν παλαιότερη ΙΕ (σσ. 144-5). Προβάλλει τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἕνα φωνητικὸ χαρακτηριστικὸ διατηρεῖται, ἂν ἐπιτρέπη ἀπὸ μόνο του τὴν διάκρισι τῶν τύπων μεταξὺ τους, ἐνῶ τὰ πλεονάζοντα χαρακτηριστικά ἐξαφανίζονται τελικά. Ἄν ἕνα «λαρυγγικὸ» διατηρήθηκε ὡς δάσουνσι ἢ ἐπέβαλε τὴν ἠχηρότητά του στοὺς γειτονικοὺς φθόγγους, αὐτὸ συνέβη γιατί ἡ δάσουνσι καὶ ἡ ἠχηροποίησι ἦταν ἀπὸ μόνα τους διακριτικά. Ἐτσι τὸ H₃ τοῦ p₁eH₃- «πίνω» ἠχηροποίησε τὸ p-μετὰ τὴν ἀποβολή τοῦ e, ἐπειδὴ ὑπῆρχε

ἓνα ἄλλο ἄηχο H₃. Στὰ Γαλλικά — τό ἴδιο ἰσχύει στὰ Ἑλληνικά καὶ ἄλλες γλῶσσες — τὰ ἔρρινα, τὰ ὑγρά καὶ τὸ γ εἶναι μὲν ἠχηρά, ἀλλὰ ἡ ἠχηρότητα δὲν εἶναι διακριτική, ἀφοῦ τέτοια ἄηχα σύμφωνα δὲν ὑπάρχουν. Ὅταν τῶν ἄλλων ἠχηρῶν προηγείται ἄηχο, ἠχηροποιεῖται: anecdote [-gd-] ἀλλά réclamer [-kl-] (σσ. 145-6 — ἄς προστεθῆ ὅτι καὶ στὴν Ἑλληνική ἡ προφορά [anégdoto] εἶναι ἐπιτρεπτή, ἂν ὄχι κανονική).

Ὁ σ. εἰσηγείται δέκα (!) λαρυγγικά μὲ προσδιορισμένη ἄρθρωσι, διευκρινίζοντας «ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νά προσφέρουμε πειστικές ἀντιστοιχίες γιὰ καθένα ἀπὸ τὰ ἐπανασυντεθειμένα αὐτὰ φωνήματα» (σ. 147). Πιστεύω ὅτι ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται τὸ ἀδύνατο σημεῖο ἐπανασυνθέσεων ὅπως αὐτὴ τοῦ Μ. (πβ. τὴν θεωρία τοῦ E. Benveniste περὶ τριγράμματος IE ρίζας πού ἀνάγεται, τελικά, στὶς θέσεις τοῦ F. de Saussure ὅπως τὶς εἶχε διατυπώσει πρὶν ἀπὸ 110 σχεδόν χρόνια). Εἶναι πολὺ καρτεσιανή, πολὺ συστηματική ἀλλὰ μᾶλλον ἐξωπραγματική. Μπορῶ ἀκόμη νά ἐπισημάνω ὅτι ἡ τρέχουσα ἄποψι κατὰ τὴν ὁποία ἡ γλῶσσα εἶναι σύστημα ὅπου ὅλα ἀλληλεξαρτῶνται (οὐ tout se tient) — βασική θέσι τοῦ Saussure καὶ τῶν ποικίλων «μαθητῶν» του — ἔχει παρερμηνευθῆ ἢ κινδυνεύει νά παρερμηνευθῆ ἀκόμη καὶ ἀπὸ ὄχι τυχαίους γλωσσολόγους. Ὡστόσο ἤδη ὁ Charles Bally, δὲν γνωρίζω ἂν καὶ ἄλλος παλαιότερος γλωσσολόγος, εἶχε ὑπογραμμίσει τὸν κίνδυνο νά ταυτισθῆ ἡ ἔννοια τοῦ γλωσσικοῦ συστήματος μὲ τὴν ἔννοια τῆς συμμετρίας καὶ τῆς ἁρμονίας (*Linguistique générale et linguistique française*, 1932, δ' ἔκδ. διορθ. 1965, σσ. 17-21). Ἔτσι λ.χ. συχνά ἔχει ὑπερτονισθῆ ἡ σημασία τῶν ἐσωτερικῶν, συστηματικῶν λόγων στὴν γλωσσική μεταβολή καὶ ἔχουν παραγνωρισθῆ ἄλλοι παράγοντες. Στὶς ἀπόψεις τοῦ Μ. ἔχει ἀσκηθῆ κριτική, μεταξὺ ἄλλων, ἀπὸ τὸν ἐπίσης σημαίνοντα ἰνδοευρωπαϊστὴ O. Szemerényi (*Trends and*

tasks in comparative philology, σ. 11). Ἐπίσης στὰ *Proceedings of the Eighth International Congress of Linguistics* (Oslo 1958, σσ. 17-61), ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά δῆ τὴν ἀνακοίνωσι τοῦ R. Jakobson γιὰ τὴν συμβολή τῆς τυπολογίας στὴν ἱστορικοσυγκριτική γλωσσολογία (ὁ J. τάσσεται κατὰ τῆς θεωρίας περὶ ἐνός φωνήεντος στὴν IE), τὴν ἀνακοίνωσι τοῦ Μ. σχετικά μὲ τὰ «λαρυγγικά» τῆς IE κ.λπ. Κρίνω χρήσιμο νά μεταφέρω ἐδῶ κάποιες παρατηρήσεις τοῦ Jan Otrebski. Ἐπειδὴ ἡ συγκριτ. γλωσσολογία δημιουργήθηκε πρὶν ἀπὸ τὶς ἱστορικές γραμματικές τῶν διαφόρων IE γλ., κάνει μεγάλη χρῆσι ὑποθέσεων πού κατὰ κάποιον τρόπο μᾶς ἔχουν ἐπιβληθῆ (ὅπως λ.χ. ἡ «λαρυγγική» θεωρία), χωρὶς ὅμως νά στηρίζονται ἐπαρκῶς (*Proceedings*, σ. 55).

Ἀφοῦ ἐξετάσῃ διάφορα ζητήματα ὅσον ἀφορᾷ στὰ λαρυγγικά, στὰ ἀριθμητικά καὶ στὴν παρέκτασι σέ -k (senex), ὁ Μ. ἐπανερχεται στὴν θεωρία περὶ μοναδικοῦ φωνήεντος, δίνοντας περισσότερες ἐπεξηγήσεις (σσ. 159-160). Τὸ συμπέρασμα στό ὁποῖο καταλήγει παρουσιάζει γενικώτερο ἐνδιαφέρον, ἀσχέτως ἂν υἰοθετοῦνται ἢ ὄχι οἱ ἀπόψεις του σχετικά μὲ τὸ φωνηεντικό σύστημα τῆς IE. Σέ κάθε γλωσσικό στάδιο μποροῦμε νά συναντήσουμε γνωρίσματα πού δὲν ἐντάσσονται πλέον ἀπολύτως ἢ πού δὲν ἐντάσσονται ἀκόμη σέ ὅ,τι μπορεῖ νά θεωρηθῆ ὡς νόρμα τῆς στιγμῆς (πβ. ὅσα ἀνέφερα προηγουμένως γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Ch. Bally), αὐτὴν πού θέλουν νά ἐξετάσουν οἱ γλωσσολόγοι, χωρὶς ὅμως νά λησμονοῦν τὰ περιθωριακά φαινόμενα πού τὴν συνοδεύουν: οἱ IE ὁμιλητές δὲν θά δυσκολεύονταν νά ἀρθρώσουν τὰ φωνήεντα i καὶ u (πρέπει νά σημειωθῆ ὅτι κατὰ τὸν Saussure, ἀντιθέτως, πρόκειται γιὰ ἡμίφωνα καὶ ὄχι γιὰ φωνήεντα).

Ὡς πρὸς τὶς σειρές τῶν κλειστῶν συμφώνων ὁ Μ. παρατηρεῖ ὅτι, ἂν οἱ ἐρευνητές δὲν εἶχαν ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὴν Σανσκριτική, πιθανῶς δὲν θά εἶχαν δεχθῆ

μιὰ σειρά ἀήχων δασέων γιά τήν ΙΕ. Τά περισσότερα ἀήχα δασέα τῆς Σανσκριτικῆς ὀφείλονται στόν συνδυασμό ἀήχων καί *h* πού προέκυψε ἀπό τήν ἐξασθένησι ἐνός «λαρυγγικοῦ» (πβ. *ṛḡthu* = πλατύς κ.ά. — ἡ παραπομπή στήν «σ. 39» νά διορθωθῆ σέ «σ. 134»). Δάσυνσι στήν Ἑλληνική παρατηρεῖται στό *παρθένος* (πβ. *σανσκρ. ṛḡth-uka* «νεκρό ζῶο») καί στό β' ἐν. *-θα* (*σανσκρ. -tha*). Ἡ παραδοσιακή ἀποψι γιά τρεῖς σειρές (ἀήχα, ἤχηρά, ἤχηρά δασέα) δέν ἐνισχύεται ἀπό τά δεδομένα τῆς τυπολογίας τά ἤχηρά δασέα συνυπάρχουν μέ τά ἀήχα δασέα (ὁ Μ. παραθέτει σύντομη ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου στήν σ. 161). Ἄν στήν γλ. δέν ὑπάρχουν ἀήχα δασέα, τά ἤχηρά δασέα, λόγω τοῦ νόμου τῆς οἰκονομίας ἢ ἡσσοнос προσπαθείας, τείνουν νά χάσουν τήν ἤχηρότητά τους. Ἄν ἀπομακρυνθοῦν τά ἀήχα δασέα, πρέπει νά βροῦμε γιά τά παραδοσιακά **bh*, **dh* κ.λπ. ἄλλη ταυτότητα (σ. 161). Ἐξετάζει ἀκόμη ὁ σ. τήν ἀποψι γιά τήν ὑπαρξί (προ)γλωττιδικῶν συμφώνων στήν παλαιότερη ΙΕ: *t*' → *d* → *d* (σ. 162-3). Καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι σέ ὀρισμένο στάδιο τῆς ΙΕ ἐμφανίστηκαν φωνήματα πού συνεδύαζαν δασύτητα καί ἤχηρότητα, ἐνῶ δημιουργήθηκε τέταρτη σειρά ἀήχων δασέων: τό *th* λ.χ. ἐξασθένησε σέ *dh* καί τό *t+h* (ἀπό ἀήχο «λαρυγγικό») πῆρε τήν θέσι του: *t*, *d*, *d^h*, *t^h* (σ. 165).

Γενικά, καί στήν περίπτωσι τῶν συμφώνων ὁ Μ. δέν εἶναι φειδωλός, ἐφόσον εἰσάγει διάφορα νέα σύμφωνα καί συμφωνικά συμπλέγματα (*kr*, *gb* κ.λπ.), μεταξὺ τῶν ὁποίων προερρινοποιημένα, ὅπως τό νεοελλ. *mb* — ὁ ἴδιος δέν κάνει λόγο γιά τά προερρινοποιημένα τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, θεωρεῖ δέ τό *mb* ὡς μεσογειακό στοιχεῖο (σ. 170). Μέ τά προερρινοποιημένα ἐρμηνεύει (σ. 170-3) τήν ἐναλλαγή *-r/-n* (*femur*, γεν. *feminis*, οὐδέτ. σέ *-μα* < **-mr*, γεν. *-ματος* < **-mrt* < **-mⁿt*) καί τήν ἐναλλαγή *b^h/m-* (λ.χ. *no-bis-*, ρωσ. *na-m*, ἀμφί — γερμ. *um*, παλ.

ἀγγλ. *ymb*). Ὁ πίνακας συμφωνικῶν φωνημάτων τῆς πολὺ παλαιᾶς ΙΕ στήν σ. 174 παροδηγεῖ μᾶλλον τόν ἀναγνώστη, γιὰ δέν ἀναφέρεται ὅτι λείπουν φωνήματα πού εἰσάγει στίς προηγούμενες σελίδες ὁ σ. (τό προερρινοποιημένο χειλοῦπερ. *Jkr^h* τοῦ πίνακα πρέπει νά διορθωθῆ σέ **kr^h*).

Οἱ τρεῖς τελευταῖες σελίδες τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἀφιερωμένες στόν τονισμό. Ὁ Μ. ὑποστηρίζει, χωρίς ὅμως νά ἐξηγή τούς λόγους, ὅτι δέν πρέπει νά ἔχουμε μεγάλη ἐμπιστοσύνη στά δεδομένα τῆς Σανσκριτικῆς, τῆς Ἑλληνικῆς ἢ τῆς Λατινικῆς σχετικά μέ τήν θέσι καί τήν φύσι τοῦ τόνου, ἐνῶ ἡ Πρωτογερμανική ἐνδέχεται νά διετήρησε περισσότερο διάστημα τήν ἀρχική κατάστασι, ὅπως δείχνουν οἱ ἐναλλαγές πού καλύπτονται ἀπό τόν νόμο τοῦ Verner: *ziehen-gezogen* (**déuko-*, πβ. *dūcō* ἔναντι **duk-ón-*, πβ. *ductu-s*). Ὡς πρός τό ἄν ἡ θέσι τοῦ τόνου ἦταν καθορισμένη ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι, σέ κάποια περίοδο, ἐπεκράτησε ἡ τάσι νά τονίζεται τό τελευταῖο στοιχεῖο τῆς λέξεως. Ἐξ ἄλλου, κατά τόν σ., ἡ ἀντίληψι ὅτι ὁ τόνος ἐξαφανίζεται τά φωνήεντα μιᾶς γλώσσας δέν ἀνταποκρίνεται στά πράγματα: στοιχεῖα τοῦ λόγου μέ ἀσθενή πληροφοριακή ἀξία τείνουν νά ἐξασθενήσουν, καθώς ἡ ἀπαραίτητη ἐνέργεια γιά τήν παραγωγή τους μεταφέρεται κατά μέγα μέρος στά γειτονικά στοιχεῖα πού ἔχουν εὐνοηθῆ περισσότερο. Ἐπομένως δέν ἐξαφανίζεται τά φωνήεντα ὁ ἰσχυρός τόνος, ἀλλά ἡ ἐξασθένησι τῶν φωνηέντων συμβάλλει στήν ἐνίσχυσι ὄσων παραμένουν (σ. 176). Ἄν ἐφαρμοσθῆ ἡ ἀποψι αὐτή στά λεγόμενα βόρεια ἰδιώματα τῆς Ἑλληνικῆς, ὁ φωνηεντισμός τῶν ἀτόνων συλλαβῶν δέν θά ἐρμηνεύεται πλέον ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ ὑποτιθεμένου ιδιαίτερα δυναμικοῦ τονισμοῦ τῶν ἰδιωμάτων αὐτῶν. Ὅπως εἶχε εἰκάσει ὁ Α. Μπούτουρας, τά ἀποβαλλόμενα φωνήεντα δίνουν τήν ἐντύπωσι ὅτι ἐνισχύουν τά μὴ ἀποβαλλόμενα, τά τονιζόμενα (βλ. Γ.

Μαγουλά, «Δομική θεώρησι τοῦ βορειο-ελληνικοῦ φωνηεντισμοῦ», *Πρακτικά τοῦ Α' Γλωσσολογικοῦ Συμποσίου τοῦ Βορειοελλαδικοῦ Χώρου*, Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 31-36). Ἡ καθαρτή λειτουργία τοῦ τόνου εἶναι ἡ δημιουργία διαφορῶν ἢ ἑτεροτήτων (contrastes) μεταξύ τῶν διαδοχικῶν μονάδων τοῦ ἐκφωνήματος, γιά τήν προβολή ὀρισμένων ἀπ' αὐτά.

Ἀκολουθεῖ σύντομη καί μᾶλλον θεωρητική παρουσίασι μεταξύ δυναμικοῦ τόνου καί μουσικῶν τόνων (οἱ δεῦτεροι εἶναι περισσότεροι τοῦ ἐνός ὅταν ἐμφανίζονται σέ μιά γλῶσσα). Κατά τόν Μ. δέν εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ πῶ ἀρχαῖοι ἀπό τούς μουσικούς τόνους (λ.χ. τῆς Ἑλληνικῆς) ἀνάγονται στήν ΙΕ. Ὅσα ἀναφέρει γιά κάποια πιθανότητα νά δημιουργήθηκαν ἀντιθέσεις μουσικῶν τόνων ἀπό τήν διαδοχική ἐμφάνισι δύο τύπων ἐκτάσεως (ἀπό ἀντέκτασι — ἀπό συναίρεσι) εἶναι ἐνδιαφέροντα, ἀλλά δέν ἀποσαφηνίζονται μέ παραδείγματα.

Τό δέκατο κεφάλαιο ἀναφέρεται στήν γραμματική (σσ. 178-229), περιλαμβάνει δέ τρία ὑποκεφάλαια: τά ὀνοματικά, τό ρῆμα, τό οὐδέτερον. Καί ἐδῶ ὁ ἀναγνώστης θά συναντήσῃ πλῆθος ἀπό ἐνδιαφέρουσες προσωπικές ἐκτιμήσεις καί ἀνακατατάξεις τοῦ Martinet, λ.χ. νά γίνεται συστηματικώτερη ἢ ἐξέτασι τῶν οὐδετέρων ὄχι στό ὑποκεφάλαιο τῶν ὀνοματικῶν ἀλλά μετά τό ρῆμα. Αὐτό συνέβη, ἐπειδή οἱ τύποι τῶν οὐδετέρων πού δέν διακρίνουν ὑποκείμενο καί ἀντικείμενο ἀνάγονται σέ «μιά γλωσσική κατάστασι ὅπου ρήματα καί ὀνόματα δέν βρίσκονται σέ ἀντίθεσι, δέν εἶναι ἀκριβῶς οὔτε ρήματα οὔτε ὀνόματα» (σ. 223, πβ. σ. 207), ἀλλά οἱ σχέσεις τους μέ τό περιβάλλον γίνονται καλύτερα ἀντιληπτές ἂν χρησιμοποιηθοῦν ὀνοματικές ἀποδόσεις. Στά οὐδέτερα περιλαμβάνονται μεταξύ ἄλλων τά δραστικά ὀνόματα (*g^{hw}ep-t- «κτύπημα, θανάτωσι» → γ' ἐν. ἐνεργ. *g^{hw}ep-t-i «κτυπᾶ, θανάτωνει» καί «μέσο» *g^{hw}ep-to-i — σ. 225), τά ὀνόματα καταστάσεως

(*lat-eH₁ «κρυφή παρουσία» → λατ. late-t, τοῦ ὁποῖου τό -t κατ' ἀφομοίωσι πρὸς τά δραστικά ὀνόματα, *H₁es «ὑπαρξι» → *H₁es-m-i «εἰμί» — τό -m- παλαιό κτητικό — σσ. 224-5) καί τά οὐδέτερα σέ -o-m (ἐπιθετικοί σχηματισμοί σέ e/o πού δέχονται τήν κατάλ. τῆς αἰτ. -m: *ped-o-m → πέδον, σ. 228). Γενικά ἡ ἀνάλυσι τῶν γραμματικῶν τύπων πού προτείνει ὁ Μ. προχωρεῖ βαθειά μέσα στόν χρόνο καί γι' αὐτό εἶναι πολύ ἐνδιαφέρουσα, ἂν καί σέ μεγάλο βαθμό προσωπική καί εἰκοτολογική. Στήν πραγματικότητα ἐγκαταλείπει τό σταθερό ἔδαφος τῆς ἀναδρομῆς στά πραγματικά δεδομένα, κάτι πού δέν φαίνεται νά παραδέχεται. Ὡστόσο ὁ ἴδιος παρατηρεῖ (σ. 180) ὅτι οἱ τύποι πού ἐπανασυνθέτει συνιστοῦν ὑποθέσεις, γιά τίς ὁποῖες ὅσοι τίς κάνουν δέν διερωτῶνται ἂν εἶναι ἄμεσα ἐπαληθεύσιμες, ἀλλά ἂν θά μπορέσουν νά ἐνταχθοῦν σέ μιά συστηματική δομή.

Ὅπως καί σέ ἄλλα κεφάλαια ὁ ἀναγνώστης ἐνδέχεται νά διαφωνήσῃ γιά τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο λόγο, μέ τόν σ. Ὑποστηρίζεται π.χ. στήν σ. 229 ὅτι ἡ ἀποβολή τοῦ -s τῆς ὀνομ., κάθε φορά πού τό ἐπέτρεπε ἡ φωνητική ἐξέλιξι (πβ. *p^hter^s → *p^hter̥), ἀποκαθιστοῦσε μιά γλωσσική κατάστασι πῶ σύμφωνη μέ ἕνα σταθερό νόμο τῆς γλωσσικῆς οἰκονομίας κατά τόν ὁποῖο ἀπλοποιοῦνται οἱ συχνοί τύποι (ἢ ὀνομ., ὡς πῶσι τοῦ ὑποκειμένου, ἀπαντᾶ συχνότερα ἀπό τήν αἰτ.), ἐπειδή παρέχουν λιγώτερες πληροφορίες. Ἐντούτοις ὁ νόμος αὐτός δέν φαίνεται νά ἰσχύη στήν Ἑλληνική, τοῦλάχιστον, ὅπου διατηρεῖται τό -s (βλ. καί πῶ κάτω). Στήν ἴδια σελίδα λέγεται ὅτι οἱ ἰδέες πού σχηματίζουν οἱ ἄνθρωποι γιά τόν κόσμον στόν ὁποῖο ζοῦν ἐξαρτῶνται σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τίς γλωσσικές δομές (πρόκειται γιά τήν γνωστή θεωρία πού ὑποστήριξε κυρίως ὁ B.L. Whorf) τίς ὁποῖες χρησιμοποιοῦν, ἐνῶ δέν διαπιστώνεται τό ἀντίθετο. Καί ὁμως εἶναι ἐξίσου ἀληθές «ὅτι ὁ διαφορετικός τρόπος σκέψεως

καὶ θεωρήσεως τοῦ κόσμου ἀπὸ τὰ ἄτομα ὀρισμένης ἐθνικῆς γλωσσικῆς κοινότητας ἔχει ἄμεση ἐπίδρασι στὴν διαμόρφωσι τῆς δομῆς τῆς γλώσσας τους» (Γ. Μπαμπινιώτη, *Θεωρητικὴ γλωσσολογία*, σ. 34). Ἡ θέσι τοῦ Μ. ὅτι ἡ σκέψι δὲν δημιουργήσῃ τὴν γλ., ἀλλὰ ἡ γλ., γεννημένη ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνιακὰς ἀνάγκας, ἐπέτρεψε στὸν ἄνθρωπο νὰ φθάσῃ στὴν σκέψι (πβ. τὴν θεωρίαν τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν σχέσι ζωῆς καὶ συνειδήσεως) εἶναι μὲν διαδεδομένη, ἀλλὰ ταυτοχρόνως ἀναπόδεικτη καὶ πολὺ συζητήσιμη.

Ἐξ ἄλλου στὴν σ. 197 ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ δοτ. (τοπ.) πληθ. σέ -σι τῆς Ἑλληνικῆς προήλθε ἀπὸ τὸ -s τοῦ πληθ. σὺν ὁποῖο προστέθηκε τὸ -i τῆς τοπικῆς. Μὲ αὐτὸν ὅμως τὸν τρόπο ἀφήνονται ἀνερμήνευτα τὸ σανσκρ. -su καὶ τὸ slaβ. -ch (*-su) — τὸ φωνῆεν τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου ἀποδίδεται συνήθως σὲ ἐπίδρασι τῆς καταλήξεως τοῦ ἐνικοῦ. Στὴν σ. 194 ὁ τύπος οἴκοι χαρακτηρίζεται ὡς ὁμηρικὸς. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὸν Μ. εἶναι πολυτέλεια συζητήσιμης χρησιμότητος ἡ πλήρης παθητ. φωνή, δηλ. δταν τὸ ρῆμα συνοδεύεται ἀπὸ τὸ ποιητικὸ αἴτιο (σ. 220). Ὅπως φαίνεται, ὀδηγήθηκε σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ὄχι μόνον διότι δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἐπανασυντεθῇ ἓνα παθητικὸ ρῆμα γιὰ τὴν ΙΕ, ἀλλὰ καὶ διότι ἐπηρεάστηκε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς οἰκονομίας. Ὅμως μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ παθητ. σύνταξι εἶναι πολυτέλεια ἢ ὅτι ἡ γλ. δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἓνα, ἔστω ὑφολογικὸ, ἰσοδύναμο τῆς ἐνεργ. φωνῆς; Στὴν σ. 221 γίνεται δύο φορές λόγος γιὰ ἄ ἐν. παθ. παρωχημ. -mo ἔναντι ἄ ἐν. ἐνεστ. -mai, ἀλλὰ δὲν γνωρίζω νὰ ἔχη προταθῇ ἀπὸ ἄλλον κατάληξι -mo γιὰ τὸν παθητ. παρωχημένο (ὁ Μ. δὲν ἀναφέρει ὅτι πρόκειται γιὰ προσωπικὴ του ἄποψι).

Σὲ ἄλλα σημεία μπορούν νὰ γίνουσι κάποιες συμπληρώσεις ἢ διορθώσεις. Ἐτσι στὴν σ. 183 ἓνα παράδειγμα νεοελλ. κλητ. σέ -ε (λ.χ. *κύριε*) θὰ ἔδειχνε ὅτι, ἐκτός τῆς Τσεχικῆς, ὅπου ἡ κλητ. σέ -e

(Romane) δὲν εἶναι πιά τύπος χωρὶς κατάληξι, ἀφοῦ στὴν ὄνομ. καὶ τὴν αἰτ. ἀποβλήθηκαν οἱ καταλήξεις (Roman), ἡ Νέα Ἑλληνικὴ συνεχίζει τὴν κατάστασι τῆς Ἄρχ. Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Λατινικῆς (*κύριος* — *κύριε-ϕ*, *dominus* — *domine-ϕ*). Στὴν σ. 200 πρέπει νὰ διασαφηνισθῇ ὅτι οἱ τύποι ὄνομ. πληθ. *hoi* = οἱ, *hai* = αἱ δὲν ἦταν πανελλήνιοι ἀλλὰ, κυρίως, ἄττικοί. Στὴν ἀρχὴ τῆς σ. 210 πρέπει στίς βαλτικὰς γλ. καὶ τὴν Ἰσλανδικὴν (στὴν ὁποία τὸ -s τράπηκε σὲ -r) νὰ προστεθῇ ἡ Νέα Ἑλληνικὴ, ἐφόσον διατηρεῖ τὸ -s, πού δὲν μπορεῖ, τοῦλάχιστον στὴν γλῶσσα μας, νὰ θεωρηθῇ «ἐνοχλητικὸ χαρακτηριστικὸ μιᾶς ἀπολεσμένης συντακτικῆς σχέσεως». Καὶ ἐδῶ ὁ Μ. ἐμφανίζεται θερμὸς ὑποστηρικτῆς τῆς ἀποβολῆς τῶν «περιττῶν» στοιχείων ἀπὸ κάθε γλ. — ἀρχὴ τῆς οἰκονομίας, τὴν ὁποία ὑπερτονίζει, ὅπως ἔκανε ἄλλοτε ὁ πολὺς Ο. Jespersen. Βέβαια, ἂν θεωρηθῇ ἡ γλ. κυρίως ὡς μέσο ἐπικοινωνίας, τότε εἶναι εὐλόγο νὰ ἐπιδιώκεται ἡ ἀποβολὴ κάθε «περιττοῦ». Ὡστόσο ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς τῆς γλ. καὶ μάλιστα ὅσον ἀφορᾷ στὴν γραπτὴν μορφή φοβοῦμαι ὅτι ἔχει πολὺ ἄσχημες ἐπιπτώσεις γιὰ τὸ μέλλον τῶν γλωσσῶν, διότι ὀδηγεῖ σὲ μιὰ ἀδιαφορία γιὰ τὴν γλωσσικὴ ἔκφρασι. Μοῦ εἶναι δύσκολο σήμερα νὰ δεχθῶ τὸν ὀρισμὸ τῆς γλ. ἀπλῶς ὡς μέσου ἐπικοινωνίας· ὅπως ὅποτε εἶναι κάτι ἀρκετὰ περισσότερο ἀπ' αὐτὸ, διότι συνδέεται στενά μὲ τὴν παράδοσι καὶ τὴν ὄλη ζωὴ ἑνὸς ἔθνους. Σχετικὰ μὲ τὸ -ς στὴν Νέα Ἑλληνικὴ ἔχει ἐπισημανθῇ ὁ ρόλος τοῦ στὴν διάκρισι τῶν ἀρσενικῶν καὶ τῶν θηλυκῶν ὀνομάτων (βλ. π.χ. Γ. Μπαμπινιώτη, *Γλωσσολογία* 1, σ. 222). Στὴν σ. 213 γράφεται ὅτι τὸ *εἶμι* ἔστερεῖτο ἀντιστοίχου τύπου γιὰ τὰ γεγονότα, πρᾶγμα πού δὲν εἶναι ἀκριβές, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι χρησιμοποιήθηκε τὸ *γι(γ)νομαι*. Ἐπίσης μερικὲς φορές νομίζω ὅτι ὁ ἀναγνώστης δὲν θὰ κατανοήσῃ τὰ γραφόμενα. Ἐτσι στὴν σ. 189 ὁμολογῶ τὴν ἀδυναμία μου νὰ καταλάβω πῶς

ένας δεικτικός τύπος όπως τό *τοί (άπό τό *το) μπόρεσε νά γίνη αισθητός ως ένδειξι πληθυντικότητας.

Τέλος μία ακόμη παρατήρησι. Στο κεφάλαιο αυτό γίνονται συχνές αναφορές στις θεμελιώδεις δομές του έκφωνήματος (ή προτάσεως), όπως τίς άντιλαμβάνεται ό Μ. (βλ. π.χ. τήν παράγρ. 'Εμφάνισι ένός ύποκειμένου, σσ. 209-210), χωρίς όμως νά άφιερώνη ιδιαίτερο κεφάλαιο στην σύνταξι καί μάλιστα στην σύνταξι των δευτερευουσών προτάσεων. Δέν είναι φανερό άν υίοθετή τήν παραδοσιακή άποψι ότι στην ΙΕ δέν είχαν άναπτυχθῆ οι προτάσεις αυτές (για άλλες άπόψεις επ' αυτού βλ. βιβλιοκρισία μου, *Γλωσσολογία* 2-3, 221-222).

Στό τελευταίο ένδέκατο κεφάλαιο (σσ. 230-259) συζητούνται διάφορα θέματα λεξιλογίου. 'Ο σ. παρατηρεί ότι ή κατανόησι των λέξεων διασφαλίζεται σέ μεγάλο βαθμό άπό τά συμφραζόμενα, αλλά όταν επιχειρή κανείς νά προχωρήση πέρα άπό τά κείμενα, εδρίσκεται ύπό τήν έξάρτησι των άρχαιολογικών δεδομένων (στην περίπτωση τής γραμματικής δομής ή επαλήθευσι των ύποθέσεων έξαρτάται άπό τήν συνέπεια του έπανασυντεθειμένου ύποδείγματος). 'Εξετάζεται τό λεξιλόγιο τής συγγενείας καί τής κοινωνίας (πού άναπαράγει, κατά τόν Μ., όρισμένες κοινωνικές δομές), τό λεξιλόγιο σχετικά μέ τούς θεούς, τίς μετακινήσεις, τήν κτηνοτροφία, τήν πανίδα, τήν χλωρίδα, τήν γεωργία κ.λπ. "Όσα γράφει ό Μ. είναι πολύ ένδιαφέροντα είτε πρόκειται για δικές του άπόψεις είτε πρόκειται για ύποθέσεις άλλων τίς όποιες ασπάζεται. Δέν είναι δυνατόν νά συζητηθῆ έδω τό κατά πόσον όρισμένες άπό τίς σκέψεις αυτές άντικατοπτρίζουν τήν ΙΕ πραγματικότητα. 'Ο ίδιος πάντως τονίζει ότι πρέπει νά άποφεύγουμε τίς αξιολογήσεις του πολιτισμού καί τής ιδεολογίας των ΙΕ άπό τούς όποιους μäs χωρίζουν οι πεποιθήσεις μας καί οι προκαταλήψεις μας. 'Εάν

ή μελέτη τής 'Ελληνικής καί τής 'Ινδικής δέν μπορη νά μäs πληροφορήση άκριβώς για τόν κόσμο όπως τόν είχε άντιληφθῆ καί ζήσει ένας λαός μερικές χιλιετηρίδες ένωρίτερα έτσι καί ή σύγκρισι των ρομανικών γλωσσών δέν θά μπορούσε νά έγγυηθῆ μία έπανασύνθεσι των έπακριβών σημασιακών αξιών τής γλώσσας τής προχριστιανικής Ρώμης (σ. 259).

'Επειδή έγινε προηγουμένως λόγος για προκαταλήψεις, θά ήθελα νά αναφερθώ σέ μία διαδεδομένη προκατάληψι. Γράφει ό Μ. (σσ. 236-7) ότι ή επικράτησι του χριστιανισμού, μέ έμφασι στην άτομική σωτηρία, κατέληξε στην έξασθένησι των ισχυρών συγγενικών δεσμών. Δέν νομίζω ότι έτσι έχουν τά πράγματα ή τουλάχιστον ότι έτσι εμφανίζονται στον άνατολικό χριστιανισμό, όπου ή έννοια τής άτομικής σωτηρίας δέν έχει ισχυρή παρουσία. Μπορεί νά ύποστηριχθῆ ότι ή zadzuga «σόν» στους Σλάβους (καί ή φάρα στους 'Αλβανούς) έξασθένησε μέ τόν εκχριστιανισμό τους; Χωρίς νά είμαι ειδικός, πιστεύω ότι άλλου πρέπει νά άναζητηθῆ ή αίτία: στην μετάβασι άπό τήν άγροτική στην άστική κοινωνία κ.ά. καί όχι τόσο στην άπόφασι «του άτόμου νά στερηθή τούς άπογόνους του άπό τήν κληρονομία τους προς όφελος των μοναστικών θεσμών μέ τήν έλπίδα μιας καλύτερης τύχης στην άλλη ζωή» (σ. 237).

Οί παρατηρήσεις αυτές καί άλλες πού θά μπορούσαν νά γίνουν δέν θέλουν νά μειώσουν τήν αξία καί τήν σπουδαιότητα του νέου βιβλίου του Α. Martinet. 'Ο διαπρεπής Γάλλος γλωσσολόγος, γνωστός ίνδοευρωπαϊστής, μäs δίνει μέ τό βιβλίο αυτό ένα χρήσιμο έγχειρίδιο στο όποιο έθεσε τήν προσωπική του σφραγίδα καλύτεροντας παράλληλα τό σύνολο των πλευρών πού συνιστούν τό πρόβλημα των ΙΕ

ἀπαρχῶν τῶν περισσοτέρων λαῶν τῆς Εὐρώπης καὶ ὀρισμένων τῆς Ἀσίας⁷.

Γεώργιος Μαγουλάς
Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν
Τομέας Γλωσσολογίας

7. Κατὰ τὴν ἐκτύπωσι τοῦ ἄρθρου ὑπέπεσε στὴν ἀντίληψί μου τὸ βιβλίον τοῦ γνωστοῦ Ἀγγλοῦ ἀρχαιολόγου C. Renfrew, *Archaeology and language: The puzzle of IE origins*, London 1987: Jonathan Cape. Ο σ. στηριζόμενος σὲ ἀρχαιολογικά, κυρίως, δεδομένα ἀμφισβητεῖ βασικὰς θέσεις τῆς «Γαλλικῆς Σχολῆς» κ.ἄ. σχετικὰ μὲ τὴν προέλευσι τῆς IE οἰκογένειας (π.χ. θεωρεῖ ὅτι οἱ IE δὲν ἦταν λαὸς πολεμικός, ἀλλὰ εἶχαν πε-

ρισσοτερο ἀγροτικό καὶ κτηνοτροφικό χαρακτήρα καὶ τοποθετεῖ τὴν κοιτίδα τους στὴν Μ. Ἀσία, ἀπ' ὅπου μὲσω Ἑλλάδος ἐξαπλώθηκαν στὸν ὑπόλοιπο εὐρωπαϊκὸν χῶρον). Μιὰ ἀντιπαραβολὴ τῶν ἀπόψεων ἑνὸς γλωσσολόγου καὶ ἑνὸς ἀρχαιολόγου θὰ ἦταν ἐν προκειμένῳ σκόπιμη, ἀλλὰ γι' αὐτὸ ἀπαιτεῖται ἰδιαιτέρη διαπραγμάτευσι πού δὲν εἶναι τοῦ παρόντος.